

Ольга МЕЛЬНИК (Київ)

ЩОДЕННИК ЮРІЯ ТИЩЕНКА (СІРОГО) (1919–1924 РОКИ)

Серед фондів особового походження Празького українського архіву, що зберігаються тепер у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, дві збірки належать відомому українському культурному діячеві Юрію Тищенку. Найменша за кількістю справ – лише чотири – зашифрована як фонд Павла Пилиповича Лаврова¹. Під таким конспіративним ім'ям Ю. Тищенко перебував у Києві впродовж 1907–1913 рр. Саме до цього часу належить переважна більшість документів зазначеного фонду. Серед них особливо цінність становлять листи М. Грушевського, М. Коцюбинського, Лесі Українки², Л. Старицької-Черняхівської, І. Шрага та інших визначних діячів національної культури. Значущий за обсягом фонд Юрія Пилиповича Тищенка³ – шістдесятиниць зберігання – містить документи 1907–1914 рр., доби визвольних змагань та еміграції. За незначним винятком матеріали цієї збірки належать до періоду перебування фондоутворювача за кордоном аж до кінця 1930-х рр. Приблизно на межі 30–40-х рр. минулого століття під тиском тогочасних політичних чинників і особистих обставин Ю. Тищенко, розуміючи історичну цінність свого архіву, зайнявся його впорядкуванням і пошуком можливостей забезпечити умови для його подальшого збереження. Як свідчать документи Українського історичного кабінету в Празі, упродовж 1940 р. він вів з цією установою переговори щодо продажу своєї збірки. Зіставляючи реєстри документів (особливо показовим у даному випадку є перелік листів, що їх пропонував власник), можна стверджувати, що подібних передач було дві: у червні та листопаді 1940 р.⁴ Матеріали, що надійшли до Кабінету в червні (всього близько 718 аркушів, з них 280 листів), Ю. Тищенко оцінював у 3250 крон, додаючи як подарунок фотографії та колекцію газет. У жовтні того ж року він передав УІК для перегляду 433 одиниці (з них 218 листів), за які розраховував отримати 5 тисяч крон. Серед них, окрім документів, були також книжки та фотографії. Керівник Кабінету

¹ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4020.

² Сторінки співпраці Лесі Українки з “Літературно-науковим вісником” / Упор. Р. П. Радишевський // Слово і час. – 1991. – № 2. – С. 14–20; № 3. – С. 24–27.

³ ЦДАВО України – Ф. 3803.

⁴ Там само. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3–6, 12–13.

Аркадій Животко рекомендував дирекції придбати ці збірки як надзвичайно цінний матеріал⁵. Обидві колекції були придбані УІК, у всякому разі в особових фондах П. Лаврова та Ю. Тищенка сьогодні знаходимо матеріали, зазначені в обох реєстрах 1940 р. Можна стверджувати, що це була не перша подібна операція. Наприклад, у зошиті зі щоденником Ю. Тищенка А. Животко позначив: “Поступило з вирваним листом. 5.IX.39”⁶. Систематизація і опис архіву Ю. Тищенка були здійснені в Празі вже під час Другої світової війни⁷. Проте трагічна доля фондів УІК у повоєнні роки (зокрема їх розпорощення між збірками Центрального державного історичного архіву УРСР та Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР⁸ у 1970-і рр.) обумовила те, що у нинішньому складі особові фонди Ю. Тищенка є значно біднішими, ніж на момент їх передачі до УІК у Празі. Відсутні фотографії варто шукати у Центральному державному кінофотофоноархіві України. Можна припустити, що книжкова збірка Ю. Тищенка була переведена до Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України. Так, у її фондах виявлено присвячене Миколі Глушенкові львівське видання 1934 р. з дарчим написом художника яке зазначене у реєстрі видань, запропонованих Ю. Тищенком УІК 1940 р.⁹ Більш того, перегрупування документів з архіву Ю. Тищенка відбувалось і всередині ЦДАЖР УРСР. Цілком імовірно, що переданий ним рукопис спогадів журналіста Максима Гехтера який фігурує у списку матеріалів за листопад 1940 р., був переведений до особового фонду автора¹⁰. У 1988 р. невелику частину матеріалів празького походження було передано з Комітету державної безпеки УРСР у вигляді 117 коробок компактного розсіпу до колишнього архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України¹¹, де з них було утворено колекцію документів “Український музей у Празі” (фонд 269). Як зазначають упорядники путівника по фондах ЦДАГО України, “більшість документів і матеріалів фонду 269 має фрагментарний характер і є невеличкою часткою тих фондів чи колекцій, які зберігаються в інших архівах України” і “в значній мірі є частиною фондів ЦДАВО України”¹². Можна з великою часткою імовірності стверджувати, що серед матеріалів зазначеного фонду знайдуться й ті, що були передані Ю. Тищенком, або такі, що безпосередньо стосуються його діяльності в еміграції. На користь такого припущення свідчить те, що під час систематизації цих документів були виявлені матеріали, які стосуються діяльності громадських організацій (Союз українських журналістів

⁵ Там само. – Арк. 12–28.

⁶ Там само. – Спр. 7. – Арк. 52.

⁷ *Кеннеді Грімстед П.* “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. – К., 2005. – С. 23.

⁸ Тепер – ЦДАВО України

⁹ Глушенко/ *Тексти Святослава Гординського Павла Ковжуна* – Львів, 1934.

¹⁰ ЦДАВО України – Ф. 4381. – Оп. 1. – Спр. 3. Оpubліковані *Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського/ Упор І. Ткаченко – К., 2005.

¹¹ Тепер – Центральный державный архив громадських об’єднань України (ЦДАГО України).

¹² Центральный державный архив громадських об’єднань України Путівник/ Ав.-упор. Б. Іваненко, О. Бажан, А. Кентій та ін. – К., 2001. – С. 244.

і письменників, Український громадський комітет у ЧСР та заснований при ньому Український громадський видавничий фонд тощо), навчальних закладів (УВУ у Празі, УГА в Подєбрадах тощо) та окремих осіб (родина Антоновичів, В. Винниченко, Є. Вировий, С. Русова, П. Сливенко та інші), що з ними співпрацював Ю. Тищенко. Проте згадані матеріали празького походження, які зберігаються тепер у ЦДАГО України, через незавершеність науково-технічного опрацювання досі залишаються недоступними для дослідників. Без введення їх до наукового обігу огляд джерел, що стосуються життя та діяльності Ю. Тищенка, не може вважатися завершеним.

Разом з тим аналіз матеріалів, що складають фонди П. Лаврова та Ю. Тищенка у ЦДАГО України, навіть у теперішньому неповному варіанті, дозволяє характеризувати їх як цінне джерело до історії вивчення українського громадсько-політичного і культурницького руху перших чотирьох десятиліть минулого століття. Серед іншого привертає увагу щоденник Ю. Тищенка за 1919–1924 рр., який значно доповнює наші знання щодо малодослідженого періоду формування української пореволюційної еміграції.

Оскільки ім'я самого автора щоденника лише в останні роки повертається на батьківщину, вважаємо доцільним подати тут короткі відомості про нього, без яких досить складно зрозуміти як подані сюжети, так і мотивацію вчинків згаданих у записах діячів. Окремі біографічні сюжети більш докладно подано у коментарях до тексту щоденника.

Сучасним дослідникам Ю. Тищенко знаний переважно своїми спогадами із суспільно-політичного життя початку ХХ ст. Вперше друковані автором за кордоном¹³, вони перевидані в Києві¹⁴ і тепер разом з його епістолярною спадщиною широко використовуються дослідниками¹⁵. Проте сам Ю. Тищенко згадується переважно у контексті співпраці з видатними громадськими і культурними

¹³ *Сірий Ю.* Велетенська українська наука // Україна – 1949. – Ч. 2. – С. 78–84; *його ж.* Із спогадів про українські видавництва. – Авґсбург, 1949; *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети. 1909–1912. – Нью-Йорк, 1952; *його ж.* Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // *Винниченко В.* Статті й матеріали. – Нью-Йорк, 1953. – С. 42–56; *Тищенко Ю.* Книгарні “Літературно-Наукового Вісника” на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник УВАН у США. – 1953. – Ч. II. – С. 115–126.

¹⁴ *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997.

¹⁵ *Неврий М.* Олександр Олесь: Життя і творчість. – К., 1994; Переписка В. Винниченка з Ю. Тищенком / Упор. Н. Кічигіна, Н. Миронець // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 58–64; № 8. – С. 39–44; *Кузіна Н.* Роль “Літературно-наукового вісника” в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2003; *Панькова С.* “Літературно-науковий вісник” – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139–157; *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого // Наук. записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки. – Кіровоград, 2005. – Вип. 62. – С. 183–189; *Сахно І. О.* Відображення громадсько-політичної діяльності Володимира Винниченка в його листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим) // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). – К., 2006. – С. 236–244.

діячами. Його власна постать майже не привертала уваги дослідників, а поодинокі спроби подати біографічні відомості про нього є узагальнюючими і не завжди точними¹⁶. Певною мірою “винен” у цьому сам Ю. Тищенко, який подавав до друку лише ті фрагменти своїх спогадів, що здавалися йому суспільно значущими, не приділяючи особливої уваги власній особі. Якщо, наприклад, порівняти авторський машинопис “Мій шлях видавця”¹⁷ з його опублікованими фрагментами, то подібний вибірковий підхід Ю. Тищенка стає цілком очевидним – він, зокрема, вилучив з друку ті автобіографічні сюжети, що стосуються 1902–1907 рр. Проте в архівних колекціях України та у фондах Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку зберігаються особисті документи, листування та достатньо вичерпні тексти автобіографічних нарисів, які дають змогу реконструювати біографію цього діяча¹⁸.

Юрій¹⁹ Пилипович Тищенко народився 22 квітня 1880 р. у с. Салтичія Бердянського повіту Таврійської губернії. Він належав до тої генерації українських громадських і культурних діячів, які походили зі звичайних селянських родин і самотужки пробивали собі життєвий шлях, визначаючи його власним досвідом та відчуттями. Хлопець зростав в убогій обдертій хатині, все багатство якої складалося з дітлахів, котрі заповнювали всі її кутки галасом та гамором. Нотатки, що зробив він у щоденнику в сорок третій рік свого народження, свідчать про сумні враження з часів злиденного дитинства. Сам Ю. Тищенко зауважував, що рано пішов з родини. З яких причин – незрозуміло. Можливо, батьки віддали хлопця на навчання. Принаймні відомо, що юнак закінчив народну школу. На початку 1900-х рр. він заробляв приватними уроками у родині письменниці Тетяни Сулими та вчителював у народних школах Бердянського повіту. Для цього мав пройти курс учительської семінарії або народного училища. У 1902 р. Ю. Тищенко почав працювати у двокласній школі при залізничному депо на станції Долгінцеве Катеринославської губернії, в п’яти кілометрах від Кривого Рогу. Окрім викладів, молодий вчитель опікувався впорядкуванням шкільної бібліотеки та організував аматорський театральний гурток²⁰. Набутий у ті роки досвід привів до глибокого усвідомлення Ю. Тищенком важливості поширення знань серед найнижчих прошарків суспільства як передумови їхнього подальшого національного зростання і, зрештою, визначив просвітництво як головний пріоритет всієї його діяльності впродовж наступних років. Звідти – збережене видавцем Ю. Тищенком упродовж усього життя зацікавлення дитячою і популярною літературою.

¹⁶ *Одарченко П.* Видатні українські діячі: Статті. Нариси. – К., 1999; *Шудря М.* Трудівник пера і друку // *Тищенко (Сірій) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 5–10.

¹⁷ Музей-архів ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук у США (далі – Музей-архів УВАН у США).

¹⁸ Авторка висловлює свою подяку п. Тамарі Скрипці за люб’язно надану можливість користування матеріалами Музею-архіву УВАН у США та п. Олесеві Федоруку за копіювання цих документів.

¹⁹ За паспортом, виданим 25 жовтня 1903 р., – Георгій (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–4).

²⁰ Музей-архів УВАН у США.

Сам Юрій Пилипович згадував, що ще в молоді роки понад усе ставив освіту. Він мріяв про вступ до університету і почав самотужки готуватися до нього. Але ці плани були зруйновані подіями 1905 р. У лави революціонерів молодий учитель потрапив, не маючи сталої політичної позиції і керуючись стихійним почуттям справедливості. Заарештований за участь у революційному русі робітників-залізничників, Ю. Тищенко втік із зали суду і опинився на нелегальному становищі. Так у липні 1907 р. розпочався його шлях громадського діяча, який визначили дві зустрічі – з Володимиром Винниченком та Михайлом Грушевським. Перший виховав з нього переконаного соціал-демократа, другий – свідомого українця. Соціалістичні ідеї лягли на благодатний ґрунт споконвічної селянської мрії про справедливий розподіл землі, яку виніс Ю. Тищенко зі своїх юнацьких років. Незважаючи на вже набутий досвід суспільної діяльності, яка привела його за ґрати, на той момент революціонер з Катеринославщини не мав ніякого уявлення про тогочасні політичні течії. Вперше зустрівшись із провідником українських соціал-демократів, на його запитання, чи він є есеком, Ю. Тищенко відповів непевно: “Та нібито”²¹. Нелегально переправлений письменником до Галичини, Юрій Пилипович був залучений до справ львівської групи УСДРП і швидко став одним із найближчих співробітників В. Винниченка. Однолітки, до того ж земляки, швидко стали близькими приятелями й упродовж подальших років були майже нерозлучні. Не претендуючи на роль ідеолога, Ю. Тищенко більше переймався провадженням повсякденних видавничих та організаційних справ партії.

Так само розмитим було і уявлення молодого Ю. Тищенка про українство, оскільки середовище, з якого він походив, не мало чіткого визначення щодо своєї національної ідентичності. Як зазначав він сам, слово “українець” для селянина степової України було чуже і незрозуміле “На питання [...], хто він такий могли ви почути “хохол”, без відчуття образливості в такому слові, “мужик”, “православний”, зрідка “малорос”, переважно з уст більш-менш письменного, і майже ніколи “українець”. [...] Але, як не дивно, а все ж таки почуття своє відокремленості від москаля він ніколи не тратив”²². Разом з тим, у селянському середовищі чітко розрізняли “своїх” і “чужих”, що створювало підстави для його подальшого національного самоусвідомлення. Ще до зустрічі з М. Грушевським Ю. Тищенко, маючи певний рівень знань, намагався самостійно студіювати українську історію та літературу. Проте щодо розуміння проблем українського руху він мало чим відрізнявся від своїх неосвічених земляків. Осягати завдання українства Ю. Тищенкові довелося через практичну діяльність. Підтриманий видатним діячем і залучений ним до справи національного відродження, у 1907–1913 рр. він належав до кола найближчих співробітників М. Грушевського. Восени 1907 р. під іменем австрійського підданого Павла Лаврова²³ він був відряджений істориком до Києва, де перебрав від Івана Джиджори завідування редакцією “Літера-

²¹ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей... – С. 67.

²² Музей-архів УВАН у США.

²³ Сам Ю. Тищенко зокрема у листах до М. Грушевського подавав своє конспіративне прізвище в українізованому варіанті “Лаврів”.

турно-наукового вісника”. Українізація П. Лаврова відбулася майже миттєво – прикладом був невтомний М. Грушевський та його київські однодумці, до кола яких він швидко ввійшов і поступово почав відігравати серед них помітну роль. Сфера діяльності Ю. Тищенка з часом значно розширилась. Зокрема, він опікувався провадженням газети “Село” (перше число вийшло 3 вересня 1909 р., з 1911 р. – “Засів”), виданнями Українсько-руської видавничої спілки та Українського наукового товариства у Києві, організацією діяльності української книгарні та її філій в різних містах. Ю. Тищенко з властивою йому селянською кмітливістю виявився для Грушевських справжньою знахідкою. Зважаючи на завантаженість голови родини науковими і громадськими справами, він перебирав на себе вирішення майнових і господарчих проблем. За короткий час співробітник київської редакції ЛНВ перетворився на довірену особу М. Грушевського а їхні взаємини можна визначити рядками з листа самого Ю. Тищенка від 16 квітня 1911 р.: “[...] все, що Ви не встигли сами зробити, зроблю”²⁴. Він провадив справи М. Грушевського до кінця 1913 р., коли загроза викриття та арешту змусила П. Лаврова тікати з Києва. Проте тривала співпраця з М. Грушевським надала Юрію Пилиповичу неабиякого досвіду і підготувала його до самостійної видавничої практики.

Ще за часів перебування у Києві Ю. Тищенко не обмежувався лише виконанням завдань свого патрона. Він вдався до самостійної літературної і публіцистичної творчості. Його публікації під псевдонімом Юрій Сірий з’явилися на шпальтах ЛНВ, “Села” та “Засіву”, також у “Раді”, “Рідномукраї”, “Дзвінку”, “Дзвоні”, “Молодій Україні”, “Українській хаті”. У 1909 р. Ю. Тищенко взяв на себе провадження технічних справ заснованого Олександром Грушевським товариства “Лан”. Вважаючи першочерговою просвітницьку діяльність, видавці започаткували науково-популярну серію та серію дитячих видань. Для першої Ю. Сірий написав брошуру “З життя рослин”, для другої – “Крим. Подорож одної школи по Криму” та зробив низку перекладів казок Р. Кіплінга.

Окрім іншого, Ю. Тищенко, який був не позбавлений певних амбіцій, керувало бажання зробити свій власний внесок у розвиток національно-культурного руху. Влітку 1909 р. він пристав до гурту молодих літераторів, до якого належали О. Олесь, М. Шаповал, С. Черкасенко, М. Вороний, Ю. Будяк, О. Коваленко, П. Богацький, і став одним із засновників журналу “Українська хата”.

Слід визнати, що літературні таланти Ю. Тищенка були досить скромними, та конкурувати зі своїми приятелями В. Винниченком та О. Олесем він і не намагався. Але цей недолік повною мірою компенсували його організаційний хист та невтомна енергія, а головне – бажання всупереч усьому провадити українську справу. Він здобув певний авторитет серед київських колег, принаймні був єдиним представником української преси, обраним до організаційного комітету Всеросійського з’їзду видавців, який мав відбутися під час Всеросійської промислової і сільськогосподарської виставки 1913 р.²⁵. За тогочасних умов важливою була

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 3.

²⁵ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – [К., 1913]. – С. 89.

вже сама присутність українського представника у цьому корпоративному органі, яка засвідчувала наявність українського друкованого слова в Російській імперії. З цього приводу 8 лютого 1913 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському: «Питання порушені досить цікаві, але все на ґрунті російськ[ої] преси. Се примусило мене перед виборами комітету чи бюро виступити з словом в обороні нашої преси, яку мали замовчати. Для росіян було се несподіваним і не особливо приємним сюрпризом. Одначе, на пропозицію вибрати конче представника і україн[ської] преси, згодились»²⁶.

Одночасно Ю. Тищенко не залишав поза увагою і політичні проблеми. У 1911 р. разом з В. Винниченком та Л. Юркевичем він став фундатором видавничого товариства «Дзвін», яке серед іншого з 1913 р. почало друкувати журнал соціал-демократичного спрямування під тою самою назвою. Упродовж 1914–1916 рр., нелегально перебуваючи в межах Російської імперії, він провадив партійні справи у Харкові та Катеринославі, опікувався виданням творів В. Винниченка у Москві. Напевно, не без сприяння голови Генерального секретаріату влітку 1917 р. Ю. Тищенку вдалося демобілізуватися з російського війська, до якого він потрапив після арешту у 1916 р. У Києві він став директором урядового пресового бюро та редактором «Вістника Генерального секретаріату». У той же час відновилося діяльність «Дзвону», було також засновано його філію «Українська школа»²⁷. У травні 1918 р. товариство «Дзвін», директором якого був Ю. Тищенко, отримало від Міністерства народної освіти Української Держави замовлення на підручники для народних шкіл. Побоюючись, що через нестачу в Києві паперу потрібну кількість примірників не встигнуть надрукувати до початку навчального року, він вирішив перенести їх видання за кордон 17 червня 1918 р. Міністерство закордонних справ надало Ю. Тищенкові посвідчення про те, що він відряджений Міністерством освіти до Австро-Угорщини та Німеччини²⁸. Разом з посольством В. Липинського видавець виїхав з України у липні 1918 р. розпочав діяльність у Відні. Складно встановити точну кількість надрукованих там підручників. Сам книгар стверджував, що Києва дісталися 200 тисяч примірників. Він також мав відомості, що ще 5 вагонів з книжками були захоплені більшовиками у Кам'янці і також потрапили до українських шкіл²⁹. Окрім навчальної літератури, у Відні вийшли друком 11 томів творів В. Винниченка та його ж «Відродження Нації», два томи поезій С. Черкасенка, «Новелі» та серія дитячих книжок Ю. Сірого³⁰. У пошуках можливості доправити свої видання до читача Ю. Тищенко змушений був шукати контактів з офіційними представни-

²⁶ ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 158.

²⁷ У спогадах (Тищенко-Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва... – С. 11) це видавництво названо «Рідною школою». Проте один з листів Ю. Тищенка до Є. Вирового написаний на аркуші з кутовим штампом: «Видавниче товариство «Дзвін» і «Українська школа». Київ, Бесарабська пл., 2» (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 115).

²⁸ ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. б/н.

²⁹ Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна – 1923. – Ч. 6. – С. 120–132.

³⁰ Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва... – С. 12.

ками радянської України. У листопаді 1922 р. він мав зустріч з цього приводу з наркомомосвіти Г. Гриньком. На початку 1923 р. Ю. Тищенко вдалося переправити невелику кількість своїх видань через радянське представництво у Берліні. Розуміння того, що майбутнє української книжки неможливе без україномовного читача, та впровадження політики українізації сприяли наростанню “поворотівських” настроїв в емігрантському середовищі. Ю. Тищенко, зокрема, сподівався зайнятися видавничою діяльністю у Харкові і навіть, покладаючись на свій попередній досвід, організувати в УСРР мережу українських книгарень³¹. Коли ці надії виявилися марними, він вирішив виїхати на Волинь, звідки, покладаючись на свій дореволюційний досвід щодо нелегального перетинання кордонів, переправитись на батьківщину. Але не отримав польської візи і змушений був облишити такі наміри.

Упродовж усього життя перебуваючи між двома непересічними особистостями – В. Винниченком і М. Грушевським, за часів еміграції, коли стосунки між ними набули певного загострення, Ю. Тищенко опинився перед вибором. Михайло Сергійович болісно сприйняв переїзд свого колишнього співробітника з Відня до Берліна, який він розцінив як відкритий перехід того на бік свого опонента. Як відомо, М. Грушевський не підтримав ідею письменника щодо створення єдиного національного фронту. У листі до Ю. Тищенка він скептично зазначив, що це об’єднання “невластиво називається «єдиним нац[іональним] фронтом»”³². Він також висловив своє негативне ставлення до співпраці Юрія Пилиповича з “Новою Україною”, називаючи це непорозумінням³³. Можна стверджувати, що, незважаючи на непрості взаємини з В. Винниченком з приводу подальшої долі видавництва “Дзвін”, політичні і людські симпатії Ю. Тищенка залишалися на боці давнього приятеля. Про це свідчить і практична діяльність видавця. Ставлячись до М. Грушевського з незмінною повагою, Ю. Тищенко обмежував стосунки з ним справами практичної книгарської діяльності, не припускаючись зайвих сентиментів, як це траплялося у попередні роки. Поступово самі життєві обставини призвели до того, що Ю. Тищенко віддалився і від М. Грушевського, і від В. Винниченка. Після повернення історика на батьківщину контакти між ними тривали ще кілька років. Через співробітницю вченого Марію Жуковську Ю. Тищенко отримував для продажу у Празі наукові видання історичних установ ВУАН. Як згадував видавець, останню звістку від свого колишнього патрона він отримав на початку 1933 р. М. Грушевський застерігав: “Дорогий, більше вже мені не пишійте”³⁴. Фактичне згорання видавничої діяльності товариства “Дзвін” після 1923 р. призвело до охолодження приятельських стосунків Ю. Тищенка з В. Винниченком. Востаннє він виступив як літературний агент письменника на початку 1925 р., коли переправив рукопис роману “Соняшна машина” через повпредство УСРР у Празі до Державного видавництва України. Особливо болісно сприйняв Ю. Тищенко передачу В. Винниченком у 1927 р.

³¹ ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 105–106зв.

³² Там само. – Арк. 106.

³³ Там само. – Арк. 105.

³⁴ Музей-архів УВАН у США.

монопольного права на видання своїх творів харківському кооперативному видавництву “Рух”, яке той мотивував неможливістю розповсюдження видань “Дзвону” в Україні³⁵. Після переїзду письменника до Франції колишні приятелі продовжували листовне спілкування, що стосувалося переважно книгарських справ – письменник надавав свої видання Ю. Тищенку для продажу у Празі³⁶.

З середини 1920-х рр. Ю. Тищенко втратив інтерес до суспільної праці, оскільки не уявляв подальшої політичної перспективи для розгортання українського руху в еміграції. У листі до М. Грушевського від 3 серпня 1927 р. він прямо говорить про те, що уникає стосунків з колишніми товаришами, наголошуючи, що “пп. Шаповали і Григорєви розвели таке болото, що просто страх бере”, і що їхня діяльність дискредитувала український рух за кордоном³⁷. Тепер, уже не керуючись особистими зобов’язаннями і партійними потребами, Ю. Тищенко вдався виключно до самостійної книгарської та видавничої роботи. Близько 1927 р. він заснував у Празі при книгарні Фердинанда Свободи на Вацлавській площі українсько-російський відділ. Окрім продукції “Дзвону” та інших українських закордонних видавництв, тут були широко представлені радянські книжки, що надсилалися ВУАН ДВУ, “Книгоспілкою”, “Рухом” тощо. Проте успіх такого починання виявився украй проблематичним через невеликий попит, що зрештою призвело до повного занепаду справи. У пошуках україномовного читача Ю. Тищенко вирушив на Закарпаття. Розуміючи, що повернення на батьківщину для нього неможливе, і намагаючись полегшити розгортання своєї діяльності, він подав клопотання про надання йому громадянства Чехословаччини³⁸. У 1934 р. Ю. Тищенко переніс свою книгарню до Мукачева, у 1936 р. – переїхав до Ужгорода. Тут він спробував видавати дитячі книжки, співпрацював у газеті “Українське слово”. Враховуючи низький попит на українську книжку, Ю. Тищенко став кольпортером одного з провідних празьких видавництв “Орбіс”. Пізніше він згадував: “Я пустився в подорож по Карпатській Україні з двома куфрами, при чому в однім були зразки чеських видань, а в другому асортимент популярних українських видань [...]. В кожному селі не минав я ні учителя ні священика. Спочатку справа ця була тяжкою, кожний з них дивився на мене як на такого собі бідаку, що не здатний до іншої роботи і турбує своїми пропозиціями набути українську книгу зайнятих серйозними справами людей [...]. Таку пропагандивну роботу провадив я протягом більше як два роки і можу сказати, що на Карпатській Україні нема такого села, якого я не одвідав би принаймні кілька разів”³⁹. Лише через два роки Ю. Тищенку вдалося відкрити власну книгарню у Перечині. Проте агресія Угорщини проти Карпатської України змусила його у березні 1939 р. покинути щойно розпочату справу і повернутися до Праги. Тут Ю. Тищенко заснував власне видавництво. Можна стверджувати, що наступні кілька років

³⁵ ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 177.

³⁶ Там само. – Арк. 201–203.

³⁷ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 274.

³⁸ Музей-архів УВАН у США. Спогади Ю. Тищенка, в яких про це йдеться, не дають однозначної відповіді на питання, чи було йому надано громадянство ЧСР.

³⁹ Там само.

стали періодом найбільш успішної діяльності українського книгаря. До 1945 р. він надрукував три видання “Кобзаря” та збірку поезій Т. Шевченка Протеславу провідного українського видавця він здобув публікуючи праці Михайла Антоновича, М. Гнатишака, Д. Дорошенка, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, Д. Чижевського, В. Щербаківського, Д. Донцова, А. Животка, Я. Рудницького, П. Феденка, що виходили у започаткованих ним серіях видань “Життя і чин” та “Наукова бібліотека ЮТ (Юрія Тищенка. – О. М.)”. Серед інших з’явилася і його власна брошура, присвячена видавничій справі⁴⁰.

У травні 1945 р. Ю. Тищенко мусив залишити Прагу, покинувши там друкарню і видавництво. У вересні 1949 р. він писав І. Огієнкові, якого добре знав ще з часів співпраці навколо видань УНТ у Києві: “Нічого мені так не шкода, як манускриптів, яких було виготовлено до друку 69 назв. Крім Ваших праць, там були такі капітальні речі, як Спомини проф. М. Славинського, М. К. Василенка і інші, а також чотири томи про Гетьманів державників. Все це залишилось там і напевне попало до рук наших лютих ворогів. Правда, передчуваючи біду, я ще за пару місяців до тої катастрофи велів зробити з більшості манускриптів копії і в березні місяці відправив їх разом з архівом і іншими цінними речами до Липська. Але по дорозі авто, яким ті речі везено, попало під обстріл і разом з шофером згоріло”⁴¹. Видавцеві довелося пішки долати воєнні дороги, поки він не дістався англійської окупаційної зони. Юрій Пилипович опинився спочатку в Баварії, потім у Гольштинії – у таборі для переміщених осіб у Гайкендорфі під Кілем, де залишався і після його ліквідації у 1948 р. З нездоланною життєвою стійкістю тут, у віддаленому куточку зруйнованої війною країни, він вже вкотре починав улюблену справу, перетворюючи попелище на осередок українського друкованого слова. Ю. Тищенко організував у Гайкендорфі друкарню Українського Національного Об’єднання, яка, виконуючи замовлення українських видавництв у США, буквально рятувала біженців від голоду. У той же час невтомний книгар налагодив випуск “Літературно-наукового збірника”, три числа якого вийшли друком у 1946–1948 рр. Тоді ж під назвою “Друкарство. Порадник для робітників пера і друку” були видані лекції, що читав Ю. Тищенко для учнів своєї друкарні. Одночасно він намагається поновити “Наукову бібліотеку ЮТ”, видавши праці В. Крупницького “Культурне життя в Україні за гетьмана Д. Апостола” та О. Оглоблина “Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму XVIII століття)”⁴². Разом з цим Ю. Тищенко очолив засноване 1945 р. у Німеччині Об’єднання працівників дитячої літератури, для якого, зокрема, редагував “Українську дитячу енциклопедію”.

У 1950 р. загроза депортації до СРСР змусила Ю. Тищенка перебратися за океан. На короткий час він оселився в Нью-Арку, потім переїхав до Нью-Йорку. Тут він мав тісну напівтемну комірчину в підвалі. Проте побутова невлаштованість була звичною для Юрія Пилиповича і не позбавляла житейського оптимізму.

⁴⁰ *Сирій Ю.* З історії книгарської справи в Україні – Прага: Видавництво Ю. Тищенка 1940.

⁴¹ Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор Ю. Мицик. – К., 2006. – С. 484.

⁴² Там само. – С. 487.

Він співпрацював з газетою “Свобода”, редагував “Літературно-науковий збірник”, належав до книговидавничої секції Української Вільної Академії Наук, був вшанований як член-кореспондент цієї поважної інституції. Проте головною залишалася для Ю. Тищенка книгарська справа. За океаном поновило свою діяльність видавниче товариство Юрія Тищенка, яке надрукувало 12 томів творів Лесі Українки, “Географію України”, здійснило перевидання оповідань Ю. Сірого “Про горобця, славного молодця”, “Світова мандрівка краплини води” та його переклади казок Р. Кіплінга.

Ю. Тищенко помер 5 грудня 1953 р., встигнувши видати свою останню книжку, назва якої для нього – вічного емігранта, була символічною – “Україна земля моїх батьків”. Автор так завершує свою розповідь, яку адресував переважно дітям, народженим поза межами батьківщини: “На закінчення скажемо, що земля наша “Мати-Україна” це наша найдорожча перлина. Кожний українець, де б він не був, чи дома, чи на чужині – мусить завжди пам’ятати, що то земля його батьків, що через них вона дала йому життя, що вона любить нас і в теперішніх своїх гірких часах”⁴³.

Сповнена драматичних поневірянь доля Ю. Тищенка певною мірою є типовою для представників українського руху першої половини ХХ ст. Одного разу обравши шлях служіння справі національно-культурного відродження, набувши досвіду у співпраці з видатними його провідниками В. Винниченком та М. Грушевським, він опинився у вирі бурхливих історичних подій, ставши їхнім учасником і творцем.

Щоденник Ю. Тищенка охоплює 1919–1924 рр. – найдраматичніший для української політичної еміграції період. Виїхавши за кордон як представник Міністерства освіти, він упродовж 1919–1920 рр. сумлінно продовжував виконувати покладені на нього обов’язки. Незважаючи на зміну політичних режимів на батьківщині, первісним для Ю. Тищенка залишалось служіння справі розбудови українського шкільництва. Тому головною метою своєї діяльності, як свідчать записи, він вважав доправити видані за завданням уряду книжки в Україну. Більш того, він прагнув розвинути справу, намагаючись добитися від представників уряду Директорії її подальшого фінансування. Отже, автор щоденника, як і більшість тодішніх емігрантів, вважав свій виїзд за межі батьківщини тимчасовим і цілком обґрунтованим. Військова поразка армії УНР у листопаді 1920 р. перетворила вихідців з України на справжніх вигнанців, поставивши перед ними проблему соціальної адаптації у новому середовищі. Значною мірою статус емігранта не був новим для Ю. Тищенка, поневіряння якого по чужих світах почалися ще у 1907 р. Протешлях на батьківщину, навіть нелегальний, як це траплялося раніше, був тепер для нього закритий. Для Юрія Пилиповича та його ровесників, на відміну від молоді, яка лише обирала свій подальший спосіб життя, пристосування до нових умов виявилось вкрай складним. Не усвідомивши спочатку всієї глибини змін, що відбулися, вони спробували жити звичним порядком. Більшість

⁴³ Сірий Ю. Україна земля моїх батьків. – Нью-Йорк: Об’єднання працівників дитячої літератури, 1952. – С. 60.

політичних емігрантів – науковці, письменники, журналісти – намагалися продовжити свою попередню діяльність. Проте відсутність україномовного споживача їхньої праці зводила нанівець зусилля навіть найвідоміших і найталановитіших. Прикладом такої невлаштованості можна вважати еміграційний побут давнього приятеля автора щоденника О. Олесья. Сам Юрій Пилипович до найпопулярніших літераторів не належав. Тому напевно, і припинив видання власних творів, обмежившись першою книжкою своїх “Новель”.

Головною роботою Ю. Тищенка у перші роки перебування в еміграції стало збереження видавничого товариства “Дзвін”, розбудови якого він присвятив багато років. Для цього він спробував вдатись до залучення австрійського капіталу, зокрема намагався співпрацювати з віденським друкарем Х. Райзером. Проте це могло призвести до зміни напрямку його діяльності і припинення існування “Дзвону” як українського видавництва, що було неприйнятним для його директора. Наявність за кордоном значної кількості українських видавництв, що встигли за кілька років надрукувати величезну кількість книжок, створювала гостру конкуренцію між ними. На перший погляд вдалою спробою знайти порозуміння між колегами виглядало створення з ініціативи Ю. Тищенка Об’єднання українських видавців, яке намагалося систематизувати розповсюдження продукції друку. Проте жити з продажу книжок виявилось неможливим. Це доводив, зокрема, і приклад М. Грушевського та його Українського соціологічного інституту. На початку 1920-х рр. для більшості емігрантів успішність фахової діяльності була не запорукою власного добробуту, а перетворилася на питання елементарного фізичного виживання. Загартований попереднім життєвим досвідом, Ю. Тищенко намагався не обмежуватися лише книготоргівельною діяльністю, спробувавши вдатись до комерції. Але організоване ним торговельно-товариство “Сиріус” припинило своє існування майже одразу після створення. Ю. Тищенко чудово розумів, що єдиною можливістю для нього є пошук шляхів до порозуміння з новою українською владою. Незважаючи на критичне ставлення до переговорів М. Грушевського з більшовиками, яке він висловив у своєму щоденнику, сам Ю. Тищенко шукав контактів з їхніми офіційними представниками, щоб налагодити продаж виданих за кордоном підручників на батьківщині.

Як свідчать записи Ю. Тищенка, в перші роки перебування в еміграції він не полишав громадських справ. Видавець брав активну участь у діяльності Союзу українських журналістів і письменників. Значною мірою завдяки його ініціативі та енергії відбулося відзначення 45-річчя від дня народження та 20-річчя літературної діяльності О. Олесья. Проте найяскравішою сторінкою його громадської діяльності була співпраця у Союзі “Голодним України”.

Політичний вибір Ю. Тищенка в цей час, як і раніше, значною мірою визначався особистісними стосунками. Колись під впливом В. Винниченка він долучився до УСДРП. Тепер, в еміграції, позиція цього харизматичного лідера революційної епохи визначала і місце самого Юрія Пилиповича серед різноманітних політичних течій, часто обумовлювала його ставлення до тих чи тих осіб. Він опікувався виданням друкованого органу Закордонної групи Української комуністичної партії “Нова доба”, співпрацював у редакції М. Шаповалом та

В. Винниченком “Новій Україні?”. Подані у щоденнику нотатки свідчать, що, на відміну від лідера УКП, він з самого початку не мав ілюзій щодо нової влади. І якщо і співпрацював з її представниками, то виключно з прагматичних міркувань. Як і для багатьох українських вигнанців, контакти з більшовиками для видавця, який упродовж кількох років намагався вивезти з України свого сина Бориса, були вимушеним кроком. Як відомо, представники більшовицької влади за кордоном вдало використовували особистий чинник, намагаючись залучити емігрантів до співробітництва. На зроблену йому пропозицію фактично стати їхнім агентом в емігрантському середовищі Ю. Тищенко не погодився. Як свідчать щоденникові записи, така відмова ґрунтувалася на чіткому усвідомленні ним сутності комуністичного режиму. Ще у 1919 р. він, називаючи більшовиків правонаступниками “єдиної і неділимої”, писав про необхідність об’єднання всіх колишніх поневолених народів перед загрозою російського шовінізму. Більш того, самою своєю діяльністю він намагався сприяти такому єднанню, принаймні стосовно українства, хоча б на рівні повсякденного, часто-густо побутового спілкування. Незважаючи на досить різкі оцінки тих чи інших діячів, практично з усіма ними він підтримував якщо не дружні, то партнерські стосунки. Про це свідчить поданий у щоденнику перелік його адресатів – від прибічників уряду УНР в екзилі до монархістів-гетьманців. Для багатьох українських вигнанців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, Ю. Тищенко був добрим товаришем, який у скрутні моменти відгукувався на прохання про допомогу. У цьому сенсі записи Юрія Пилиповича є документом виняткової “людської” ваги.

Таким чином, щоденник Ю. Тищенка можна вважати важливим джерелом до вивчення історії української пореволюційної політичної еміграції, зокрема її віденського, берлінського та праського осередків.

Щоденник Ю. Тищенка не має систематичного характеру, записи робились час від часу відповідно до настрою – частіше в моменти депресії, коли автор ризикував висловити свій розпач і роздратування лише на папері, не довіряючи навіть найближчим друзям. Невідомо, чи були ці нотатки єдиною спробою Ю. Тищенка вести щоденник. Принаймні серед доступних на сьогодні джерел нам не вдалося виявити ані більш ранніх, ані пізніших подібних документів. Можливо, не випадково, що видавець звернувся до цього жанру саме у 1919 р., коли його власна доля і політична ситуація, яка значною мірою її визначала, були вкрай непевними, намагаючись у такий спосіб навести хоча б відносний лад, якщо не у своєму житті, то у сприйнятті того, що відбувалося навколо.

Особливістю щоденника Ю. Тищенка є те, що за характером записів він не є однорідним і складається з різних за своїм жанром, формою, змістом і призначенням фрагментів. Викладення повсякденних подій раз по раз чергуються з робочими записами, літературними замальовками, фінансовими розрахунками. Важко сказати, чи призналися такі нотатки для стороннього ока. Будучи досвідченим видавцем, автор, напевно, не виключав можливості їх публікації або принаймні того, що його записи можуть потрапити до чужих рук. Свідченням на користь такого припущення можна вважати помилки у написанні імен та прізвищ,

яких, швидше за все, свідомо припустився автор. З іншого боку, заперечують таку думку ті фрагменти щоденників, що містять глибоко особисті, сповнені інтимними переживаннями записи. Вони повною мірою відображають психологічний стан автора, який перебуває у глибокій депресії як через особисту самотність, так і через політичні розчарування. Записи Ю. Тищенка містять також публіцистичні відступи з приводу поточних подій. Частина фрагментів зроблено автором для самоорганізації. Показовим у цьому відношенні є те, що в зошитах раз у раз подається перелік осіб, установ, газет, часописів, видавництв, книгарень, з якими контактував автор. Ще одну частину щоденника становлять нотатки літературного плану – вуличні спостереження, випадкові ситуації, портретні характеристики й цілі сюжети, що мали послугувати белетристичній творчості.

Записи вміщено у два зошити. Перший – форматом 20,5 x 17 см, має картонну обкладинку в дрібну блакитно-чорну клітинку, складається з 113 аркушів у клітинку. У цьому записнику два аркуші вирвані. Записи зроблено чорним чорнилом з обох боків на 59 аркушах: на 52 аркушах вміщено записи за 1919–1922 рр.⁴⁴, решта – нотатки під назвою “Для букваря”. На аркуші 45 – грошові рахунки та записи на зразок: “доставлено 84 скрині. З тих скринь бракує...”

Другий зошит, що містить записи за 1923–1924 рр.⁴⁵ – форматом 19 x 13 см, у колєнкоровій палітурці червоного кольору складається з 85 аркушів у клітинку. Рукопис чорним чорнилом, текст – з одного боку аркуша на 45 сторінках. За час підготовки публікації цей зошит було розширено, палітурку вилучено, а з аркушів сформовано нову папку. На першому аркуші записника зазначено адресу: “Jurij Tischsthenko. 1) Anhalterhof Hotel. Berlin 2) Spandau. Kaiserstr. 33”. При цьому першу адресу закреслено, ймовірно у зв’язку з переїздом Ю. Тищенка. Нижче – напис: “Нотатки з 23.IV.1923”.

Текст щоденника подано без жодних змін правопису та лексики за винятком незначного узгодження розділових знаків згідно з сучасними правилами. З нього вилучено фрагменти, що за змістом не є складовою щоденника (грошові розрахунки, чернетки перекладів, списки видань тощо). При такому скороченні рядковій примітці окремо зазначено, про що йшлося у пропущеній частині.

Географічні та власні назви у тексті документа подаються в авторській редакції без змін. Під час опрацювання тексту щоденника було виявлено неточності у написанні деяких імен та прізвищ. Зокрема це стосується двічі повтореного автором “В. Антонович”, прізвищ “Сисак”, “Свобода” тощо. Протезування біографій українських діячів, які у відповідний час перетиналися з Ю. Тищенком, дає змогу стверджувати, що автор припустився помилки у своїх записах. У таких випадках у тексті документа наводиться авторський варіант, про що подається окремий коментар.

Непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках. У ламані дужки забрано також слова, прочитання яких викликає сумнів. Скорочення, зроблені автором коментарів у цитатах, позначено трьома крапками у квадратних дужках.

⁴⁴ ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 7.

⁴⁵ Там само. – Спр. 8.

ДОКУМЕНТ

1919 року

28/II. Одправив нарешті сьогодні 5 вагонів з книжками в супроводі Ю. Гавриленка¹ до Києва. В одправленому знаходиться:

Черкасенко “Букварь”. По помітці поданій Гольцгаузеном² не точно установлено, і маю ще довідатись од Гембергера³, бо в замітку очевидно не увійшли ті книги, що повернулися з дороги під час Австрійської революції.

Отже, тим часом посилка виглядає так:

1). Черкасенко “Читанка” II.	= 150.000 екз.	х 4 карб.	= 600.000
2). – “ –	50.000	х 3	= 150.000
3). – “ – “Букварь”	15.200	2	230.000
4). – “ – “Букварь”			
(з попер[едньої] пос[илки])			
5). Сірий. “Життя рост[ин]”	25.000	2.50	62.500
6). Коваленко “Геометрія”	25.000	3.50	87.500
7). Кобилянськ[ий]. “Словник”	100.0	16	15.000

Крім того, з цим же таки транспортом пішли всі німецькі книги в двох ящиках од Гольцгаузена, які були куплені мною в різні часи для бібліотеки “Дзвону”⁴, а так само пішла скриня з різними речами, як напр[иклад] книги, колекція мінеральогічна і т. п. Отже, в сей транспорт пішло книг понад мільон карбованців. Тут ще маю вп’ятеро більше, але не знаю, як поведеться в дальшій роботі. З Києва ні звісток, ні грошей. Здається, при найтяжчих умовах можна б щось там зробити. По неперевіреном чуткам наше видавництво нібито одержало 2 000 000 карбованців. Сі гроші тут придали би ся як найкраще, а там при такому хазяйнуванні їх можуть забрати російські большевики. З нетерпінням чекаю на приїзд Винниченка. Кажуть, що він перебуває тепер в Будапешті. Я радий, що нарешті він залишив роботу політичну, береться до роботи літературної. Буду радити, щоб не їздив він ні на острови, ні на інші “Сахалини”, а лишився або тут в Австрії, коли не у Відні, то десь в околицях, а що найкраще, щоб їхав до Швейцарії. Скільки я пробудує у Відні сказати не можу, а на Україну при теперішніх тамошніх порядках абсолютно не хочеться їхати. Остаточо все буде залежати від того, як справиться з транспортом Гавриленко.

З 25/II оселився в пенсіоні “Atlanta”, де мешкав і в минулому році. Се дає можливість вести більш-менш регулярно життя і взятися до праці. Шукаю тепер учительку німецької мови.

2/III. Винниченко прибув ще позавчора о першій годині⁵. На вокзалі зустрічали близькі і секретарь тутешнього українського посольства. Разом з ним прибув Левині⁶. У мене вже ворухиться думка, чи не почати б нам роботу коло якогось збірника. Його би можна скласти на протязі якогось місяця. Се було б не зле. Довідаюсь, що нашому видавництву уряд асигнував один мільон карбованців яко позику, але з тих грошей ще ні копійки сюди не поступило, і не знаю чи поступить. Про стан, який зараз на Україні, нічого не відомо. Винниченко також ніяких звісток не привіз. Кажуть, що Київ і по сей день знаходиться в руках большевиків⁷. Вагони з книжками пішли лише учора о

2 пополудні, але разом з персоновим потягом. Отже єсть надія, що вони скоро прибудуть на Україну.

По обіді заходив Дятлів⁸, і дійшло мало не до сварки. Річ в тому, що він ярий большевик російської орієнтації і виправдує всі ті злочинства, які робить російський більшовизм на Україні. Перед Раковським⁹, російського імперіалізму лакеєм, він схиляє голову і визнає його за творителя української культури. До сього часу Дятлів провадив коректуру творів Винниченка, але надалі я йому одмовляю, бо сю роботу переймаю сам.

3/III. Вчора майже цілий день був в товаристві В[инниченка]. Він виглядає досить добре, але конче потрібно йому поїхати десь до санаторії й полічитись та відпочити. Я принаймні раджу йому лишитись в Австрії і десь оселитись поблизу від Відня.

Сьогодні був у лікаря і дався на обслід, чи все суть в порядку. Почуваю себе досить кепсько. В середу мушу вирішити, що робити. Гембергеру дав сто тисяч корон <...>. Грошей лишилося мало.

4/III. Одержано відомості від Гавриленка з Бруку що переїхав він добре і мав бути в Будапешті в неділю 2/III о десятій годині ранку. Коли і далі так буде їхати, то за тиждень може бути на Україні. Але що буде далі? Доходять відомості, що російські імперіалісти під назвою большевиків наступають з півночі на Вінницю¹⁰, щоб одрізати її від Галичини. Знову Україна переживає руїну і насильство від старої трухлявої сволочі. Колись були ми наївні і думали, що тільки царизм нас угнітає, а тепер навч переконались, що поки будемати силу Росія, який би устрій в ній не був, доти не може бути національної волі тим народам, які входили колись в її склад. Отже сили всіх народів мусять бути направлені на те, аби знищити зовсім сю прокляту країну. На сьому мусили б зійтись і народності і партії. Се єдине, що стоїть на черзі. Перед нами стоїть одна дорога: коли хочемо існувати, розвиватись, мусимо убити вампіра, що не перестає пити кров нашу від 250 літ і по сей день. Коли не зможемо і тепер визволитись, то мусимо поставити хрест над нашим існуванням.

8/III. За сі дні світ не перевернувся, хоч і йде розгул отруєного людства. Війна скінчилась для того, щоб ще дужче полилась людська кров. Всюди йде кривава боротьба. Йде вона між націями за самовизначення, йде вона і серед одної і тої ж нації за право мати владу в своїх руках тим чи иньшим клясам, а скорше, тим чи иньшим ловкачам. Кожний дбає про себе. Ще ніколи не булов історії нашого народу, а може й цілої Європи такого нахабного марнотратства, такої жадоби до наживи, такого розгулу. Се просто якась вакханалія. Ріжні сволочі, прикриваючись прапорами партії, осквернюють її і грабують мільонами народне добро. На Україні сей промисел розвинено особливо. Ті люди, що стають коло корми урядової, заграбастують гроші мільонами, а для держави не роблять нічого. Клеймити таких людей змоги немає, бо хто може слухати одне і теж про дев'ятидесятьох з сотні. Але єсть і такі, які звертають на себе увагу. Взяти хоч би, наприклад, у.с.д. Дідушка¹¹. Про сього панка всі вже говорять. І все-таки він лишається у владі. А Калиновичі¹² овичі і овичі!!!

26/VI. На диво скоро йде час у Відні. Мало зроблено взагалі, а багато прожито. За сей час було дещо й таке, що мусило б попасти в дневник. Хоча б такі події, як моя поїздка в Будапешт¹³ і т. п. Правда, я дещо й записував, але в другому місці. Про свої переживання, зустрічі, враження і т. п. не хотілось писати багато, а мало не варто. Можна одно зазначити, що вже давно живу (три тижні) на приватнім помешканню. Не знаю, що спонудило мене купити мебель нову і взяти на себе помешкання з двох кімнат? Невже Христина? Але ж вона не казала мені про се ні слова. Те, що вона живе у мене, вийшло якось-то само собою. На другий чи на третій день по закупці меблів вона зайшла і застала у мене якусь знайому. Малознайому жидівочку. Хоч вона була і з братом і мала днями допомогти мені урядити хоч трохи по-людськи моє помешкання. Алесе Христині не подобалось. Вона рішила, що краще буде коли за уборку кімнати візьмуться люди цілком мені не знайомі. Наглядати ж за ними і вона зможе. Сього вона нікому не казала, але видно було все вже тоді, як вона обмінювалася поглядами з тою жидівочкою.

За сей час багато зробленою по друкарні, а власне, книги, які були одправлені до Станіславова, продані там вже. Я їх продав “Дніпросоюзу”¹⁴ з 30%. Тепер маю не аби який клопіт в справі одержання сих грошей. Водять все за ніс, а гроші платять досить тугогато

Позавчора дав до друку Левинського “Народність і держава”¹⁵.

27/VI. Сьогодні після довгої перерви вийшов перший раз у “світ”. Властиво, і світ той старий для мене, бо в йому я був і перебув. Що важного, так се те, що за вечерею з Роз[алією] Яковлевною¹⁶ мав розмову з якої для мене дещо вияснилось і, власне, не вияснилось, а дало натяк на все те, що там говорять, що думають і т. д. “Майте ж на увазі, Сіренький, що тепер у Вольдемара Ви єдиний”. Се сказано було після того, як обговорилась для нас тяжка втрата, а власне – смерть Левка Юркевича¹⁷. Що ся фраза значить? Вірити їй чи ні? Хотілося б вірити, але ж факти кажуть друге. Ну та поживемо – побачимо. У всякому разі, коли й буде розхолодження збільшуватись, то не з моєї вини, а з вини когось иншого. Було й друге питання поставлено досить хитро, се про мої відносини з Христіною. Вона абсолютно не зна, <хто> Христ[ина], як я з нею стою. Має якесь смутне уявлення тільки з тих натяків, які мимоволі виривались при моїй розмові з Левіні. “А чи не закінчиться ваше нове знайомство шлюбом?”

– З ким, – мимоволі запитав я.

– А з Вашою знайомою, яка робить з Вами поїздки на Дунай... etc.

Перед мною стояла цинкова миска.

– Се може статись в тому разі, коли ся миска перед нашими очима перетвориться з бляхи в золото, – одповів я.

Здається, я не помилився. Бо й справді, що може мене тепер примусити женитись. Яка сила?

Цікаві наші відносини з Христіною. Ми одне одного розуміємо тільки в ліжкові. Я ще й досі не можу вловити всього того складного апарату, яким являється душа чи психіка бувшої продажною жінки. Сьогодні ранком у неї, на-пр[иклад], була температура 39. Я запросив лікаря, досить таки паршивого жидка

на вигляд. (Кажу се цілком безпристрасно). Досить було мені одвернутись, як трапилось те, що могло тільки зрадливим дзеркалом передати. Виймаючи термометр з-під пахви, він жагуче цілував їй руку, а другою вона його пестила по щоці. (Остайне може мені і здалося). Коли він вийшов, я запитав її: “По що се робиш? Невже не може він, коли вже хоче, так цілувати твою руку в моїй присутності?” Моє питання, очевидно, навіть для неї було несподіваним. Її заперечення були занадто слабкі, а краска, що запалала на обличчю, тільки підтвердила те що було. Се один факт. Чи змогла б так зробити иньша. Так, змогла б, але в той час, коли клянеться в коханні – навряд. Між иньшим, таких фактів є досить багато.

Сьогодні вийшов з друку шостий том Винниченка “Рівновага”¹⁸. Досить порядно.

9/VII. Одержав нарешті від “Дніпросоюзу” за першу партію книг, яка вже одіслана на Україну в Станіславів, один мільон корон. Всі вважають мене тепер багачем. Але того не знають, що сього мільона не вистачить розплатитись навіть з видавничими боргами.

Кілька день вже тут перебуває Левіні. Нервовий страшенно. Разом з ним робимо книгу і друкуємо його книгу “Держава і народність”. Приїхали Матюшенко¹⁹ і Дідушок. Здається сьогодні.. Перервано не знаю, з яких причин*.

б Августа. За сей час трапилось скільки гидкого, а скорше тяжкого, що й згадувати страшно. Українці втіряли Галичину²⁰ і придбали в Європі ще більше худої слави, як до сього мали. Але се все ще нічого. Гірше те, що по остайнім відомостям Деникин захопив Полтаву²¹. Се щось страшне. Се початок дійсного кінця Українцям. Але дивно, що тут знаходиться досить багато навіть видних діячів, котрі з того радіють. Як не дивно, а вчора, наприклад, довелось мені чути се од нашого поета Олеся**²². Я вже не кажу про таких панів, як Піснячевський²³. Сі одверто стоять на стороні Колчака, отже разом з тим і Деникина. Взагалі серед тутешніх “українців” найменше можна знайти дійсних Українців. Правда, за дійсного тут вважають Ол. Степаненка²⁴, але треба втратити найменшу пошану не тільки до себе, а навіть до людини, щоб визнавати таких типів за представників когось. Людина абсолютно нікчемна, в остайній стадії хвороби мозку і власне, що найгірше, вся хвороба полягає в одсутности логічності як в думаню, так і в діяніях. І що найгірше, хвороба ся прогресує все з більшим і більшим поступом. Дехто з тутешніх гостроязиків називає його українським Пуришкевичем, але ж як далеко дурникові до Спінози, так і Степаненкові до Пуришкевича. Шкода, що нема кому серйозно взятись за лікування подібних до Степаненка типів. Їх у нас що далі все більш, і просто таки страшно становиться за націю. Я, наприклад, ще з блаженної, як кажуть, пам’яті Бородея²⁵ (грішним ділом його Винниченко зділізував “Хочу”) помітив, що шовіністична дурість найстрашніша й найтяжча хвороба. Але у нас нема добрих лікарів для боротьби з сею хворобою.

Пізно вечором Я п’яний. А все винна самотність. Правда, її хотіла замінити Христина. (Ні, краще сказати, я хотів се зробити). Але...

* Останнє речення дописано іншим чорнилом, ймовірно, пізніше.

** Слова “поета Олеся” закреслено автором

15/IX. Послав через доктора <Сисака>²⁶ на Україну до Черкасенка²⁷ листа з проханням як найскорше подбати про те, щоб гроші урядом були вислані акредитивно на Відень. В тім листі пишу про наші розмови з Винниченком.

1920 року

5/XI. Після довгої, а довгої перерви починаю, чи, краще сказати, пробую почати писати дневник. За цей час, а пройшло вже більше року, трапилось так багато речей вартих дневника, що й не перелічити. Особливо багато змін відбулося в суспільному житті. Наше гніздо збільшилось приїздом С. Черкасенка, який сидить тут вжерік і забирає від мене, а властиво, від видавництва, на рахунок гонорару місячно малую толіку. Я цілком вибився з гроша і сижу в холодній хаті, бо нема за що купити дров. Ніхто тому, що в мене грошей нема, не вірить, бо це, мовляв, неможливо, щоб у Т[оварист]ва “Дзвін” та не було грошей. А їх таки й справді немає, і коли надходить час платні Черкасенкові [т]а його пансіоніві, то в мене розпука. За те маємо досить багато добра. Не даром минув сей рік. “Дзвін” надрукував силу книжок. З найбільш несподіваних новин – вийшли “Твори” П. Стаха²⁸: 2 томи поезій і “Новелі”, Кн. I Юр. Сірого²⁹. На мою вже маються й рецензії в досить прихильному тоні. Більшість літераторів знаходять мою збірку явищем позитивним. Благодестиві, а в тому числі і Олесь – порнографічною. А впрочім, говорять більш під впливом Олесь, котрий ще з першої зустрічі зі мною, а скорше з моїми творами, ожесточено проти мене виступає, а особливо при моїй відсутності. Зараз був Тол<...> і передав про арешти, які перевелись у Відні над кому[ністами]. Сьогодні обідаю у Залізняка³⁰, де побачусь зі своїми приятелями й ворогами.

9/XI. Вчора відбувся, здається, четвертий зряду літературний вечір в кафе “Сіхі”. Ці вечори улаштовуються у Відні з ініціативи Союзу укр[аїнських] журн[алістів] і письменників³¹ щопонеділка. Критиками виступають здебільшого В. Антонович³², Хомик³³, Турянський³⁴, Федів³⁵, а коли є присутній, то й Назарук³⁶. Говорять страшенно багато і нудно. Особливо це треба признати Антоновичеві. “Нічого-же сумняся” він може говорити на різні теми. Прочитайте оповідання – буде говорити про нього, драму – про драму, прочитайте про партію, кому ж висловити авторитетне слово, як не йому. Про худобу і тут він не в тімня битий. Вчора читали поезії. Читав випадково Карманський³⁷ з свого циклу “Песимізм для песимізму”. Поезії добрі як формою, так і змістом, хоч і нема, власне, в них того фаустовського про що деякі з критиків говорили. Але мені ходить не о се. Хочеться занотувати той інцидент, який виник по прочитанні поезій Карманським. Забрав голос Антонович і почав: “Мене приємно вразила та несподіванка, яку я зустрів сьогодні. А власне те, що я почув автора, котрий читав сьогодні випадково. Властиво, я й сподівався, що те, що було заповіджено в програмі, не будечитатись. Мусив читати сьогодні Олесь, але він не зміг цього виконати, бо не зміг нічого написати – приготувати”. Після сього весь свій гнів він направляє на Олесь, обличаючи перед цілим громадянством його за пияцтво, розпусту і констатуючи що талант його, й без того невеликий, котиться вниз, що він (Олесь) пропив свій талант в віденських <табарелах> і т. д. і т. д. Олесь сидить тут же і

тільки клипа, нібито його хтось пірнає в воду. Переходячи до оцінки Карманського, Антонович висловив задоволення знову, а сказавши пару слів про поезію Карманського, в яких виявив себе таким знавцем поезії, яким можу вважати, приміром, я себе знавцем суспільного ладу на Марсі, він констатував перед публікою приємність, що йому не довелося сьогодні наражати себе на неприємність слухати вмираючу Олесеву музику. Не знаю, чи щиро говорив Антонович про жаль свій до Олеся як поета, котрий дійсно своїй Музі дає одкоша на протязі цілих десятків літ, а що образив його дуже, то се не підлягає факту, і властиве образив не критикою, а моралізуванням. Цілий вчорашній вечір вертівся коло поезій Олеся, і на голову “бідного” поета сипались одна за одною неприємності.

Сьогодні був в кафе “Herrenhof”³⁸, Антоновича не було. Олесю лютує і не знає, чи подавати руку Антоновичу чи ні. Взагалі вечори, треба сказати, дуже бажані, мабуть зійдуть нанівець, бо чувається вже напруження між самими членами. А, впрочім, не знати, чи й не краще це.

Був сьогодні Левіні. Прохав, щоб поїхав я до Badenу і оглянув помешкання для В. Винниченка, котрий повернув після нещасливої подорожі на Україну³⁹ і сидить тепер в Карлсбаді в Чехах.

Перекладаю А. Богданова “Філософія життєвого досвіду”. Вже скоро кінчу певне. Сьогодні вислав листи Дорошенкові В.⁴⁰ про популярну політичну економію. Книгарні Нау[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка про продаж Сірополкові⁴¹ підручників і до Америки “Укр[аїнським] щоденним вістям”⁴² протест проти передруку в газеті творів В. Винниченка – загрожую їм судом, хоч здається, і нема на те надії, щоб се було <...>, бо з Америкою нема Конвенції.

11/XI. Життя йде марудним темпом. Не хочеться навіть нічого робити. Книжок за цей час мого перебування у Відні надруковано так багато, що стало б задовольнити першу потребу України, але, на жаль, вони лежать тут непорушно. Український петлюровський уряд, підозріваючи нас в комунізмові, навмисне не бере наших книжок, а других нігде немає, і так Україна із-за капризу “отаманчиків” лишається без книги. Роблю тепер заходи, щоб організували компанію самі німці. Вони зуміють, здається, пустити книгу в обмін на поживу, і на тому вийдуть не зле. Однак справа ця в зародковій, а грошей треба до зарізу, щоб хоч трохи обкидатись з боргами. До друку приготовано також досить речей, замовлено кілька перекладів, та все це має лежати до часу поки реалізую надруковане.

1921 року

24/II. Після довшого часу ріжних заходів і старань нарешті закінчили ми 22/II справу Об’єднання видавництва⁴³. Статут, чи краще сказати договір. Головне завдання цього Об’єднання – се торговельні справи. Головою Об’єднання вибрано мене, а секретарем Ів. Кречотня⁴⁴. Коли зуміємо справу поставити на відповідний ґрунт, то вийдемо на добре. Я тепер захоплений цілком виробкою пляну розповсюдження книжок в Америці. Сьогодні був в Міністерстві справ закордонних, де говорив в справі перевозу книг з Креплем, який сам запропонував свої послуги. Виявляється, що він просто хочена сьому підзаробити, і для нашої справи не потрібний. Найліпшим буде післати туди свого агента, щоб об’їхав

Канаду й Сполучені держави. Я сижу, як і сидів, все без грошей, і з дня на день жду з Америки від Лотоцького⁴⁵ належних за книги 4000 доларів*. Щодня бігаю, щоб здобути на прожиття собі й Черкасенкові Остайньому доводиться видавати мінімум 50 000 корон місячно. Се одначе для його настільки мало, що він щодня жаліється на свої злидні.

Позавчора заклалась у Відні українська кооперація. В надзірну раду поруч з Ол. Степаненком (форменою балдою) й чорносотенцем М. Тимофієвим⁴⁶, брехливим до інсинуаційності, вибрано також і Олеся. Невже не одмовиться?

Одержав від В. Вин[ниченка] картку з Карлсбаду, де сповіщає, що переїздить на життя до Берліну. Як тільки одержу гроші – негайно виїзду і я туди в надії пробитись до Ріги і організувати там продаж книжок як свого видавництва, так і видавництв, які належать до Об'єднання. Вчора бачився з Єв. Х. Чикаленком⁴⁷ і його дружиною Юлією Николаєвною⁴⁸. Добрий він, але хитрий, й до того його компанія й дружба з Піснячевським просто одштовхують від його.

За сей час написав дві новельки для другого тома своїх творів. Взагалі нечувана хіть найшла на мене.

22/III. Сьогодні, Залізник і Черкасенко були в кав'ярні "Райхізалє". Після другої, а може й третьої чарки, у Черкасенка прорвалось. Потребуючи грошей на своє утримання, котрих, до речі, потребую я, він почав на мене нападати, що я настільки не добрий комерсант, що не можу обернутись так, щоб йому давати на прожиття. До сього часу дійсно я йому давав стільки, що вистачило б людині на три-чотири роки життя, але то все було мало. Звичайно, про се я йому не говорив, а тільки запитав, що він хотів би від мене мати. І отже, він при Залізникові заявив, що він вважає мене і Винниченка сволочами (підкреслення авт. – О. М.), які жили і збагатіли на його талант і його творчості, і мотивує, що позичку нам дали тільки тому, що він є такий педагог, котрого ухвалили для друку. Я йому зауважив, що позичка дана тільки (підкреслення авт. – О. М.) завдяки моїм старанням, чому в Києві був свідком Залізник. Але се його ще більше обурило: він заявив, що всі твори Винниченка видані на його кошт. Після цього, звичайно, мені лишалося одно лише, заявити йому, що ми тепер і живемо лише з того, що виручаємо за твори В. Винниченка. Закинув він мені також, що я проживаю не менше його, на що я йому відповів, що коли б навіть і так, то я проживаю тільки свої, а не його гроші. До речі сказати, я до сього часу яко директор "Дзвону" одержую 6000 (шість тисяч) корон в місяць, а життя вимагає на найскромніші видатки 700–1000 денно. Отже, навіть порівнюючи з директорами менших видавництв, я одержую найменше. Але се нічого. Таким панам, як Черкасенко, не ходить о те, як живуть інші, аби вони жили добре. Що я міг йому відповісти? Звичайно, можна захищати свою честь і револьвером, і палицею, і навіть долонею. Та до сього я не підготований. Довелось просто сказати йому, що справа ся буде вияснена тоді, коли він трохи заспокоїться, а прийшовши додому скласти йому такого листа:

---

* Напевно, авторська помилка. Ближче до тогочасних книготоргових оборотів було б 400 доларів.

“22/III. В[исоко]п[оважааний] С[пиридон] Ф[еодосійович]. Після твоїх вчорашніх закидів мені в присутності М. Залізняка в несовісному відношенню до справ Товариства, а разом з тим і до деяких членів його, вважаю за свій обов’язок повідомити Тебе, що я не в праві продовжувати працю в стані директора Т[оварист]ва до переведення ревізії і суду над всіма моїми ділами, котрі б установили перед членами Товариства і суспільством, де я переступив або зловжив право, надане мені довіреностями Товаришів.

На закінчення справоздання і взагалі підведення всіх рахунків перед Т[оварист]вом залишаю собі один місяць, а власне не пізніше 1-го мая 1921 року, після якого дня я маю право зі всього закинутого мені витягти певні консеквенції

З Тов[ариським] пов[ажанням] Юр. Тищенко.

P. S. До часу остаточного роз’яснення справи з огляду на загальне наше матеріальне становище Ти маєш право забирати все, що тобі належить jako гонорар”.

30/III. Зараз виправляв і перерисовував листа до В. И. Ульянова-Леніна “О Киргизской республике і киргизской беднотѣ” тов. Седельникова від 23/IV 1920 года, який має піти в слідуєчий номер “Новой доби”⁴⁹. Я нахожу, що всього листа містити не можна, бо єсть багато, що не відноситься до нас⁵⁰.

17/IV. Сьогодні взяв до читання книги Наторпа “Народна культура і культура особистості” в перекл[аді] М. Галушинського⁵¹.

Виписки.

І гл. ст. 7 “Тільки здорове виховання народу може підірвати ґрунт злочинів”.

29/V. Одержав довшого листа від В. Винниченка, а разом з ним і нові турботи⁵². До сього часу мусів я дбати про матеріальне забезпечення життя Черкасенка, а тепер треба дбати й про Винниченка. Надруковані книги лежать непроданими, грошей нема, а кождий з них потребує місячно мінімум 50 000 корон. Крім того, єсть ще й дрібні видатки по веденню справ, яких набирається до 10 000 корон, а поза тим ще й моє прожиття, яке вимагає теж до 25 000 корон місячно. Словом, щомісячно мушу я мати тільки на утримання людей і дрібні видатки до 150 000 корон. Становище остільки серйозне, що я вже не знаю, що й робити далі. День в день тільки те й мушу робити, що бігати та позичати гроші у одного, щоб віддати другому. Вже в приватних людей і знайомих напозичався так, що соромно людям в очі дивитись. Та й справі сим допомогти не можна, бо то суми до смішного малі і компрометуючі. Винниченко пише, що по одержанню сього листа я мушу йому негайно вислати 5000 нім[ецьких] марок. В даний момент я сижу з 24 австрійськими коронами й найменшої надії немає на те, щоб в короткім часі десь дістати більшу суму грошей. Всі сили напружую, щоб перевести продажу книг товариств Об’єднання на Україну і інші землі, але справа ся йде досить поволі. З одного боку, ще не так заінтересовані фінансові сфери в сьому (не пахне великим заробітком), а з другого, й агенти наші не виявляють великої енергії. В зв’язку з тим, як піде справа продажу книжок, стоїть і позичка грошей. Коли пощастить для Об’єднання випозичити 5–6 мільонів корон, то справа вся видавнична не тільки буде урятована, а до того ще й набере інтенсивного характеру в дальшій продукції. Найбільше доведеться справу провадити з Крекотнем. Людина і серйозна, і віддана справі вся. З Кашинським⁵³, очевидно, доведеться цілком порвати

зносини і виключити його з Об'єднання. Людина остільки непевна, мошеникувата, що не можна повірити ні одному слову. Від довшого часу винен він мені за книжки понад вісімсот тисяч корон і до сього часу не може заплатити. Доведеться в недалекомучасі справу віддати адвокатові. Він же, Кашинський, їздив до Тарнова⁵⁴, де наробив досить багато шкоди для Об'єднання, бо замість того, щоб виступати від Об'єднання, скрізь виступав від свого тов[ариства] “Вернигора”⁵⁵. Привіз з Тарнова деякі вістки. Між иньшим і мене “порадував”. Петлюра велів передати мені офіційно, що справа моя передана генеральному прокуророві в обвинувачуванні мене за... “ніспроверженіє суцеств[ующого] строю на Україні?”. Я прохав п. Кашинського передати, що по цій статі обвинувачував мене в свій час і Микола П. От вже, справді, не дай бог нашому віслові та слово. Одержав від Мі-н[істерства] н[ародної] осв[іти] УНР відношення про те, щоб виконував обов'язок перед батьківщиною, а власне, щоб висилав за ті гроші, що були позичені мною у МНО за гетьмана ще, книги на Україну. Але куди? Большевикам, що окупували Україну чи Петлюрівському урядові, якій не має ані аршина території? Просто не знаю, що на таке глупе відношення й відповідати...

30/V. З України надходять все свіжіші та свіжіші вісти про тамошнє життя. Коли зі всього того, що доводиться чути від самовидців і інтервентів, вибрати десятку частину й повірити, то дійсно повіє таким жахом, що й не знаєш, що робити. Тутешні большевики й “большевитствуючі” запевняють, що там (в Росії і на Україні) життя вже ввійшло в норми і нема тих страхіть, які викликались революційним часом. Отже нема, кажуть, ні того терору, від якого червоніли в кровавих потоках вулиці міст, містечок і сел, ні того знущання, від якого люди з найміцнішими нервами доходили до божевілля. Ті ж, що приходять з України, оповідають, що терор не зменшився, а збільшився, що московські большевики, окупувавши Україну, ведуть там таку русифікацію, якої ще від часу існування української землі ніхто не бачив. Під видом контрреволюції московські агенти на Україні нищать все, що так чи инакше носить український характер. За ці два роки свого панування вони винищили стільки продуктивної людності на Україні, що становиться жахно. Раз по раз розстрілювали й розстрілюють людей, які абсолютно не причетні до політичної роботи, по своєму характеру зовсім аполітичні.

Як приклад (один з багатьох тисяч) може служити розстріл Марка Шапрана. Людину сю я знаю з дитячих літ. Я був в Києві завідуючим книг[арнею] “Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]”⁵⁶ і редактором “Села”⁵⁷ в 1908–13 році. Марко Шапран прийшов з села до міста шукати собі чорної роботи. Малограмотна звичайна селянська дитина 14–15 літ випадково попала до мене. Я взяв його спочатку за розсильного. Перебуваючи довгий час то в сій должності, то на посаді дворника у Грушевського М. С., то знову в книгарні підручним по продажу книжок, ся людина затрачувала неймовірну силу енергії на самоосвіту і на знайомство та вивчення того діла, за яке вона взялася. В 1917 році після трьохлітньої розлуки в Києві я зустрів Марка Івановича цілком укінченим книгарем і запросив його на службу до видавн[ицтва] “Дзвін”, де він був завідуючим складом, а в 1919 році з моїм від'їздом до Відня став завідуючим книгарнею “Дзвону”, яку ми відкрили на В[еликій] Володимирській вулиці. Там і злапали його московські

опричники і розстріляли в порядку червоного терору. Коли почув я се, то не міг пойняти віри, щоб сю людину, яка за все своє життя не зробила нікому найменшого зла, яка не належала ні до партій, ні до політичних груп ніколи, могли розстріляти навіть найбільш подлі, найбільш завзяті душогуби, але живий свідок переконав мене в тому. Його розстріляли тільки за те, що він був робітником-українцем. А скільки таких нещасних розстрілюють щодня, щогодини? І ці палачі, ці розбійники сміють говорити про соціалізм, про комунізм, про те, що вони йдуть з цілю визволити робітника від капіталістів-буржуїв!.. Капіталісти й тепер сидять, як і сиділи, спокійно користуючись праці інших, а робітників, працюючих розстрілюють по наказу агентів самодержавних комісарів. На Україні ж нищення робітників і селян особливо являється для них бажаним. Являючись по суті імперіалістами, шовіністично настроєними єдиногоделітцями, крім того предтечами нового царату, вони як найкращі агенти переводять справу відбудови “єдиної невідомої тюрми народів”. Але відпорна сила в народів, що визволились в 1917 році з ярма царського, остільки вже велика, що визволяться вони і з ярма комісарського. Безперечно, що політика комісарів російських веде до царизму. Чи буде він в Росії, чи ні – се питання, але, що в народів, які відділились від “злої мачухи”, замість царизму скоро настане радянська система правління (на демократичних основах) – се факт. Про се свідчить все життя народів, яких колись держав царат, а тепер держать русько-жидівські комісари.

30/V. Сьогодні приходив до мене дід*.

3/VI. До Праги, кажуть, приїхав М. Левицький⁵⁸, уповноважений радянської України. Передають, нібито він має широкі уповноваження і являється заступником України в Чехії і Австрії. Ліві есери – Грушевківці (Винниченко зве їх грушенятами), здається, вже прокладають до його дорогу, щоб прийняти “великі і багаті милостині”, але мені здається, що все це даремно, бо ті чутки, що надходять з України, свідчать про скорий упадок там більшовизму. Очевидно, і Левицьким, і Грушевському і грушенятам доведеться по всім цим разом з московською братією пошиватись до Московщини і там вже підшиватись під ті форми, які прийдуть по більшовиках. Поет Олесь, мабуть, таки справді в своїй сатиричній поезії, яку вчора прочитав мені перший раз, явився пророком щодо Грушевського а що найменше, з найбільшою влучністю схарактеризував теперішнє положення самого Грушевського. Той вірш за його дозволом я навіть переписав собі.

М. С. Грушевському

Колись він вів народ великий
Через пороги, через вир.
І навкруги лунали крики:
“Нехай живе наш поводитир”.
Тепер веде він три каліки,
Двох немовлят і жандаря,
Щоб їх поставити на віки
Під стяг московського царя.

---

* Наступний фрагмент тексту написаний олівцем, старанно закреслено автором.

Під царя – не під царя, а старий лупонув погану шутку, пошившись в есери. Таки правда, що од великого до смішного один крок⁵⁹.

Від Кашинського ще й досі не одержав ні одного геляра. З біллю в серці, але мушу підняти проти його процес. Черкасенко грозить самогубством. Чекаю, що Олесь загрозить страйком і перестане пити пиво.

11/VI. Позавчора одержав від Винниченка картку, в якій він пише, що як не зможу я виплачувати йому на рахунок гонорарів по 5000 корон місячно, то він пропонує поділитись майном, і хай кождий з тим дає собі раду. Звичайно, для мене се не нове, бо Черкасенко се так само говорить. Він просто оповідає людям, що хоче забрати свою частину і продати на макулатуру Тяжко собі уявити, як шкідливо се все відбивається на веденню справи. Я цілий час киплю як в котлі стараюсь роздобути і тому і другому на життя, а вони з вічними загрозами. Я, не дивлячись на всю згубність справи видавництва, серйозно думаю над тим, чи й справді не поділитись нам, чи не розділити майно між ними, а самому закласти видавниче Т[овариство], де б брали участь люде діла, а не фантазій. Сьогодні посилаю Винниченкові телеграму, де говорю, що за пару днів грошова справа виясниться, і я докладно про се йому напишу. В чотири години по полудні разом з Олесем і Драгомирецьким⁶⁰ маю нараду в справі продажу книжок з Lenderbankом та Гольдшмідтом⁶¹.

Вчора був на вечірці Українських старшин⁶². Зустрівся там з Макаренком⁶³, який з виразом таємничості на обличчю передав мені, що справ[а] з большевиками наближається до кінця і що повний їх крах мусить прийти незабаром. Я гадаю, що се не так скоро буде але буденеминуче завдяки дурній нічим не оправданій політиці комісародержців

6/IX. Вчора ліг під тяжким враженням телеграми Винниченка. Вона коротка “Rady boga groschej”. Я прихожу до розпуки від думок, де добути грошей. Дурю себе й його надіями. А ще ж крім нього багато інших в повній залежності від “Дзвону”. Книжкова маса нас душить. Але вона лежить на складі без продажу. Коли не продамо з місяць – повне банкрутство. Винниченкові сьогодні й пишу й телеграфую. Ніч страшно тяжка. Я від довшого часу живу сам один. Христина відійшла вже давно. Часто сниться мені дещо зв’язане з минулим, а найчастіш – арештування мене жандармами⁶⁴. Сю ніч снилось, нібито мене й Олесь в ножних ланцюгах переводили з якоїсь “черезвичайки” до більш поважної “айки”. Десь були ми на передищі, і нові конвойні (два звичайних дядюшки) повели нас далі. Мої ланцюги чомусь порвались, і з мене взяли слово, що я не втечу. Я заявив, що “від Олесья я не втечу нікуди”. Всюди нас приймали як білогвардейську сволоту. Я хотів все показати свої соціалістичні документи, а особливо одній молодій дівчині, повній вроди, яка особливо ганьбила мене, але ті документи були вже десь втрачені чи загублені. Ранок сьогоднішній сумний і не обіцяє нічого доброго. Хіба може вимучу від Драгомирецького яких 10 тисяч, але його позички стають мені вже поперець горла. Винниченкові після телеграму, що до позички грошей прикладаю всі сили. Черкасенко ходить як тінь і пише до “Української трибуни”⁶⁵ “ріжні політичні нісенітниці”.

10/IX. Почуваю себе цілком зле. Щось твориться погане. При ходженю на двір витікає очевидно з кишечника цілими стаканами крові, дуже часті позиви

на рвоту. Доброго за ці дні хіба те стало, що кинув курити і вже три дні не курю. Але злого зробив багато через злидений стан. Сьогодні остайня спроба щодо позички грошей. Коропатницький⁶⁶ дає 5 000 000 корон на ½ року з 40% годових. Все ж таки це легше умов Сьомаки⁶⁷, який здер 80% годових во ім'я патріотизму. Олесє вчора випустив свою “Перезву”⁶⁸ і тепер тікає з Відня. Книжка дуже схвилювала суспільство, а особливо таких особ як Залізник. Вчора він намагався взяти в мене примірник під розписку поки з'явиться в продажу.

Снилася зустріч з Борею⁶⁹.

11/IX. Неділя. Десь там одкриття меси.

У Відні страшенна сила чужинців, які піднесли дуже ціну на все, що тут можна дістати. Це особливо тяжко відчувати нам, емігрантам, які не заосмотрили себе в валюті, як наші “діпломати”, починаючи від Миколи Залізняка і кінчаючи всякими Сидоренками⁷⁰, Базяками⁷¹ і іншими бувшими босяками.

Олесє в розпуці, дудлить пиво десятками літрів денно. Коли починаєш йому дорікати, виправдується тим, що мусить щоденно наповнити жили свої, бо без того не може заснути. Заснути ж йому треба конче, щоб не думати про оточення й про свою родину, жінку та сина Льоллю⁷², які перебувають на Україні. Грошей ні в його ні в мене немає. Але моє становище усугубляється ще тим, що мушу вислати понад сто тисяч Винниченкові, який сидить в Берліні буквально без копійки, а також дати щось і Черкасенкові, який нидіє тут в біді. Особисті справи, які містяться і полягають виключно в безгрішші, убивають всяку можливість зайнятись якоюсь продуктивною працею. Мені як ніколи хочеться писати, хоч би для дітей дати дві-три книги. Але що думати про те, коли зовсім боків сіпають – “дай грошей”? Жду Кашинського, чи не принесе хоч тисячі, що обіцяв зробити вчора, бо без того навіть до кав'ярні піти не можу. Кельнеру винен тисячу корон.

12/IX. Вчорашній день сяк-так пройшов. Коли б не позичив у Жука⁷³ трьохсот кор[он], то було б дуже зле. Сьогодні нічого не маю, а заплатити мушу найменше 5 тисяч корон, вже люди приходили з вимогами. Що далі будуробити, не знаю. Сьогодні вечором прийшов додому цілком розбитим. Моральні муки надзвичайні. Обіцяв Коропатницький конче устроїти позичку в 500 000 корон і гроші видати негайно. Але не дивлячись на величезний %, 40 годових, ставить ще такі умови, на котрі я піти не можу. І я вчора дійсно рішив згинуть, а на ті умови не піти. Це петля, яка зашморгує мене все тугіш та тугіш. Цілий вечір після невдачі шукав Олесє, щоб з ним поділитись, але зустрів лише Левіні, який казав, що розлучився з ним і залишив його “зело”.

13/IX. Вчора, шукаючи вечором Олесє, зустрів Христину з якимсь паном. З двохсот корон, які мав, дав їй сто. Цілу ніч снилась Віра⁷⁴, але якось-то без Борі. З дня нашої розлуки минуло понад чотирнадцять літ, а все-таки ще й сьогодні можу сказати, що нікогоя так не кохав, як її, та чи й кохав до неї і після неї взагалі? Були різні захоплення, <...>, але всі вони насичені такими муками, такими болями, що не варто й згадувати про них. Дев'ять місяців життя з Вірою варто всього життя.

Знову безгрішшія. Іду шукати хоч на день. Бачився вчора з Жуком, який передавав, що кооп[еративна] большевицька комісія на чолі з Кудрею⁷⁵ хоче у “Дзвона” взяти дурно книги – підручники!?! “Отака ловись”!

Сьогодні переніс ще одну образу в формі чотирьох вагонів за 600 000 корон. Позичку сю зробити мусів. Слава богу, завтра задовольню Винниченка і Черкасенка, а так само і Олеся. Остайньому найгірше – бо уриваю дійсне остайне. Бачився з М. Грушевським, який обіцяв підтримати з Кудреюв справі закупки книжок. З Брітіше Компані⁷⁶ мабуть доведеться в силу необхідності розійтись або міцно закріпити свої відносини. Коли б вони дали 10% вартості всіх книжок, то булоби добре.

Прийшов, наситившись вином і кавою. Ненавижу я всіх, навіть іноді Олеся, якого я люблю. Але <...>.

6/X. Всі остайні дні пройшли в клопотах про продаж книжок. За мною стоїть якась безодня. Я був страшенно хорий, а може й на один крок від божевілья. Не хочачи того, приніс багатьом людям багато страждань. Розійшовся з Левіні. Зробив масу неприємностей Хр[истині], хоч і не хотів того. Вже місяць не курю. Може й це вплинуло також на нерви. Але перед собою можу сказати, що дійсно лихого нікому я не хотів і не хочу. Найбільш шкода мені таких нещасних, як Христина. І чому я не зустрів її до того часу, поки кав'ярня стала для неї частиною життя. Боря сниться часто. Я так страждаю, як ще ніколи не страждав.

7/X. Сьогодні знову снились Віра і Боря. Я вже призвичаївся бачити їх у ві снах і чекаю ночі як Бога. Сумно тільки, що Боря являється не таким, як я його бачив у остайне. Все меншим. Дуже часто бачу я його голим цілком.

З Бесарабії приїхав якийсь пан Мамчур⁷⁷. З ним я зробив через Britische Company досить солідну справу. А саме закупив він на 2 мільйони книжок, з чого 8/10 видань “Дзвону”. Можливо незабаром реалізуємо книжки, і я зможу виїхати хоч на пару місяців з Відня. Найкраще би було видавництво зовсім розв'язати і, сплативши всі борги, віддати кожному членові належне. Я заложив би тоді певне знову видавництво, але вже цілком виразне одноцільне. Найскорше звязався би за видання наших клясіків. Вчора почав писати оповідання в формі щоденника з життя мого в 1914 році на Харківщині⁷⁸.

З загублених поезій Олеся

Не забудь в чорний час
Юних днів, днів весни,
Днів, коли ми не раз
Закладали штани...
І кругом переляк
Викликали без них,
Наче той Залізник
Серед злиднів лихих.
Не забудь юних днів,
Днів весни не кляни
І на старість штанів
Пар із шість натягни.

Цей вірш написано в мене дома* в часи найгіршого нашого бідкування.

---

* “мене дома” дописано замість закресленого “ганку під поштою”.

21/X. Серед безпорадності емігранського життя, серед скорбот і суму, серед ріжних шантажистів, вроді Піснячевського Іудушек Єремівих⁷⁹, золотої середини – сіреч пантентованої сволочи вроді більшості наших дипломатів, серед Лотоцьких⁸⁰, Кедровських⁸¹ – <ім же ність> числа – приятно відірватись хоч на годину і перенестись в інше життя...

Яке, справді, щастя слухати Любку Колесу⁸²... Перший дотик пальців до клавіатури, перший акорд і... вже нікого нема... Зникає кудись буденщина, зникає турбота про завтрашній день, забувається сіра дійсність, злидні. Ви в розкошних убраннях, які лоскочуть вас <...>, ідете назустріч радості. Перед вами розстилається луговина повна квітів, сонце заливає променям[и] і луки і квіти і Вас... То все бере для Вас Любка Колеса дотиком пальців своїх до клавіатури роялю. Бере і так любовно, радісно, чисто дитьськи запрошує вас кивком голови брати й не боятись... “Мені ніколи розмовляти з Вами усіма”, – каже вона кивком головки, – “бачите, яке бог щастя послав... Цілими пригоршнями виловлюю для Вас перлини в володіннях моїх. Беріть, я ще дістану. Ось, ну, торкнусь пальчиками своїми до роялю, зіб’ю піною клавіатуру, а з неї й розсиплю між Вами ті перли... Не знали Ви, про що писав Бетховен, Ліст, Шопен, Вагнер? Ось, послухайте ж, як се просто... Вони ж жили і весною, і літом, і восени, і в радості, і в горі. Чуєте, як повіває весінній вітрець, як світить сонце, співають жайворонки, лоскотливо струмки течуть. А ось набігла хмарка і заступила сонця, і вкрила зморшками чоло. Не турбуйтеся, се тільки на хвилину. Інша справа, коли <...> чорні отари обкладуть небо, зашумлять ліси і ниви, блисне блискавка, загримить грім, вдарить в серце жахом, смутком, зневірою, заздрістю... Але й се не вічно. Розійдуться хмари, засяє сонечко, і заплакана душа зітхаючи всміхається. Ах, як се гарно, коли душа всміхається! Слухайте!...”

І яке справді щастя слухати Любку Колесу

3/XI. Книжка Олеся (Валентина) “Перезва” викликала багато шуму, хоч сама й лежить на складі в друкарні нерухома. Особливо зачеплені в ній претенденти на першоклясові величини. В той чи інший спосіб багато відгукнулось, між иншим п. Турянський, що написав так звану бездарність “Поза межами болю” і претендував на премію Нобеля!? Зачеплений віршем Олеся <витворив> таку “вершу”:

“Вічно п’яному піттові”

В голодних нинішніх часах у нас
Професія єдина – свинопас,
А ще тоді, коли, о, Музо,
У кожної свині товстеньке пузо...
Радіє свинопас і славить Бога,
Що ти шкандибо,
Це товста безрога!

Інший письменник, а власне В. Антонович⁸³, реагував так:

“Вражіння від “Перезви”

Roi est mort, vive le roi!
Колись у Франції кричали.
Теж серед суму і печалі
Твердить письменників сімья
У Herrenhof і як один
Всі разом і зокрема кожний,
Твердить і злидень і вельможний
“Помер Олесь – жив Валентин”.

Сумує Herrenhof увесь,
Жалобу одягає преса,
І нишком думає Колесса,
Що Валентин – вже не Олесь.
Директорам забито клин
Обом зовсім без милосердя,
Вони ж твердять із пересердя:
“Помер Олесь – жив Валентин”.

І шухло шестеро ворон,
До Львова скороходтікає,
А Сірий думає-гадає:
“Не принесу я сто корон
На примхи видавництва “Млин”!
Нехай воно собі сканає,
Нехай вся Україна знає,
Що вмер Олесь. Жив Валентин”.

У віллі Залізник засів
Та з кислим сміхом розглядає,
Кого ще “Перезва” чекає,
Та у розпуці порішив,
Що вихід має лиш один:
Притьмом Василька попрохати
Корон Олесю не давати.
Бо вмер Олесь – жив Валентин.

Макар на всесвіт наріка,
С-ери праві всі сердиті,
А ліві, – ті не в тім’я биті,
В них мудра думка виника:
Щоб не було таких новин,
Поради в діда попрохати
Та звістку до Москви подати,
Що вмер Олесь – жив Валентин.

Всю “Перезву” перечитав,
Але не втішився Карманський,
А на Парнасі вже Турянський
Своїх всіх друзів покликав.

Шекспір і Шіллер і Расін,
Шевченко Гете гомоніли,
У раз з Турянським порішили:
“Помер Олесь – жив Валентин”.

Старий Іуда журналіст
Зі злости навіть зеленіє, –
Ніяк збагнути не уміє:
Як він, управний шантажист
І рабенштайнський дворянин
З свинею все міг проморгати..
Тепер же мусить написати:
“Помер Олесь – жив Валентин”.

Відкликнулись і шантажисти з “Волі України”⁸⁴ – органу Піснячевського і в 10 числі 1921 року здається Іудушка Єремєєв написав пасквіль під виглядом рецензії, але того букету вже навіть переписувати не наважуюсь.

5/X[II]*. Мав сьогодні засідання в Об’єднанні укр[аїнських] видавців. Мені, якого голові Об’єднання, доводиться надзвичайно багато працювати, і до того працювати з такими членами як пани Свобода⁸⁵, заступник Крушельницького⁸⁶, і Залізняк. Перший єсть панок незносний по своїй нахабності, ну а про другого очевидно всьому світу все відомо. Дуже добре було би скласти лексикон перебуваючих на еміграції “діячів”. Скільки чорних зірок блисне від такого букету!

Говорив в справі позички 100 доларів з Юл. Бачинським⁸⁷. Страшенно мнеться. О, Зевс! До чого дійшло життя!..

11/XI. Замість ста доларів Бачинський позичив тільки п’ятдесят доларів сроком до 25 грудня. Чим віддам, не знаю, але тим часом задовольнив і Чер[касенка] і Вин[ниченка], хоч сам дохожу до божевілля. Не знаю, коли прийде той щасливий час, як я скажу: “Нині отпущаєши раба твого”. Вже від довшого часу живуть у мене Черкасенки. Робити не можу нічого. Люди навіть рахуватись з тим не можуть, що перешкоджають працювати. Робиться щось страшне. Рад би збігти без вісти, аби не бути дома.

1922 року

3/II. До 14 січня з 24 грудня був в Берліні, їздив головним чином в справі виділу [з] “Дзвону” Черкасенка. Ще 13 грудня подав він заяву, що виходить з “Дзвону”. Ся справа мене несказанно порадувала. Думаю, що порадувала, а потім таки так і вийшло, і Винниченка. В Берліні зробили постанову піти на зустріч його проханню. Виявляється, що весь час він не дрімав і працював, щоб зійтись з пп. Крушельницьким та Свободою. Заснували вони нове товариство “Чайка”⁸⁸, притягли нібито на се великі німецькі капітали. Можливо, що з сього й будетолк, хоч ближче знайомлючись з матеріалом, який вони почали видавати, гадаю, що справа так не піде, як вони гадають. А проте, хай розвиваються. Се нікому не шкодить. От тільки зле, що Черкасенко, живучи в мене (він ще й досі

* Автором помилково вказано неправильний місяць, йдеться про листопад

не вибрався), держав від мене все в секреті. Шкода й те, що він виставив себе як товариш в такому непривабливому світлі. Се вже не то що по-хамські, а навіть більше. Але для “Дзвону” се краще, і вже за сі два тижні я переконався. Я встиг сплатити понад 1 мільон боргів. Віддав Семаці 700 000 к[орон], віддав Драгом[ирецькому] біля 300 000, віддав Райзеру⁸⁹ 150 000 і багато дрібних залеглостей. Сьогодні телеграфно післав і Винниченкові 105 000 корон, і собі після двох літ купив перший раз убрання. Справи потроху починають набирати нормального характеру. Вчора разом з Джуганом⁹⁰ був у Райзера. З розмов з ним виявляється, що п. Свобода, а може й Крушельницький, досить-таки приложили старань, щоб знизити мене в очах Райзера і похитати його довір’я яко друкаря до “Дзвону”, але з тої ж розмови видно, що він чим далі все більше і більше розчаровується в них, особливо в Свободі, і вчора вперше висловив пропозицію, чи не змогли б ми працювати разом з ним на певних умовах. Я принципіально проти сього не мав би нічого, коли б він вложив солідний капітал, і напишу про се завтра Винниченкові. Хочеться дати для України якомога більше книг, щоб лишити своєю роботою хоч маленький слід. Виявляється кандидатом і п. Вітушинський⁹¹, але кандидатура його досить слаба, бо він боїться вкласти валютою, щоб не потерпіти. Є хто береже валюту, той видавцем не буде. Я досить багато остайніми часами працюю. Пишу “Тихої осені”. Вийде можливо роман з часів передреволюційних. Крім того, роблю маленькі нариси. Маю вже понад десять нових. Ще й досі (з 8 вересня 21 р.) не курю, а з нового року і пити перестав. Се короткий білянчик, з якого думаю почати регулярно, хоч і коротко свій денник...

б/ш. Райзер, здається, умови з своїм акційним т[овариств]ом “Чайка” підписав. Передавав мені Джуган, нібито згодився підписати в тім разі, коли не буде там п. Свободи, і нібито Свободу звітлія зовсім усунули, а Черкасенко і Крушельницький лишаються на ролях служащих. Разом з тим Джуган передав пропозицію Райзера, чи не міг би я співпрацювати з ними, а власне взяти там певну участь в справі збуту їх видань. Пропозиція ця для мене поки що не ясна і зводиться, з якого б кінця не підійти до неї, до того, що участі там активної брати я не буду і справді, розходитись з Черкасенком для того, щоб знову сходитись і працювати з ним і з Крушельницьким разом, для мене неможливо. Коли ще усунуть Свободу, то й зовсім неможливо, бо се рівно було б тому що його усунули через мене, хоч в тому я й не винен дійсно, бо коли б навіть бажав зла “Чайці”, то й то для мене присутність Свободи була б там бажаною, бо ранше чи пізніше, а він нагрів там і Черкасенка і Крушельницького, а я до самого видавництва відношусь байдуже. Мені ні шкодити йому, ні підпирати нема ні потреби ні користі. Вся заінтересованість моя не “Чайкою”, а Райзером, з котрим міг би “Дзвін” зробити великі діла і тепер тут за кордоном і в будучому в Києві. По обіді Джуган має з Райзером в цій справі конференцію, і про все довідаюсь завтра рано. Черкасенко ще й досі живе в мене і ще й досі почуває, що так воно й слід. І дешево і вигідно. Я цілими днями не буваю дома. Прихожу тільки спати. Працюю більше в кав’ярні, де пишу “Пізньої осені”, бо дома і холодно і нервно. Повернувся зі Львова Дм. Левицький⁹² і привіз багато нового, з якого можна зробити висновок, що у Львові і жити і працювати цілком можна. У мене часом

з'являються думки, чи не перенести б головної видавничої роботи до Львова. У Відні занадто вже тяжка атмосфера.

Листів немає вже довгий час. В Германії загальний страйк, а інші щось не пишуть. На двадцять лютого збирають наші "політики" щось подібне до парламенту⁹³. І коли вже вони перестануть смішити людей?..

У Відні вже більш двох тижнів лютують страшенні морози. Снігу випало дуже багато, і це віденцям приносить багато клопоту, бо нема за що його вивозити. Народ же сам лінивий, проводить час в питії та забавах. Страшенна сила паразитів, шибєрів, валюткових шибєрів, і найбільшого зла Відня – чужинців з високою валютою, між котрими не остайне місце займає <працювятий> француз.

<Оо Мрійки>

Колись давно-давно, зайшовши до мене на товариську розмову (а може, того й зовсім не було ніколи), Ви хотіли сказати мені як найбільше прикрого. Ви хотіли покарати мене за те, що я якось то раз в Вашій присутності згубив волю й всього майже себе... Той вечір встає у мене дуже часто й тепер він вносить в мою душу щось подібне до осіннього дощу, який все робить розхлябанним, підмоченим. В такі минути мені хочеться зайти далеко-далеко в ліс під якусь скелю, кудине просякає мокрість і, закутавшись, дивиться, як навкруги плачуть дерева. В такі минути мені хочеться стерти і простір і час... такі минути, а може, й довгі часи я пережив нещодавно. Тепер я один. Я і вихожу з дому і повертаюсь сам, і в душі несучі цілі світи теж сам. Це не зле. Я думаю, пригадую і згадую, а згадавши, так чи інакше реагую. Ось Вам, наприклад, пишу сього листа і відчуваю щось подібне до ілюзії Вашої присутності коло мене. І от розповідаю Вам про себе. Як я давно сам? О, вже дуже давно. Може, шість, може, сім місяців. А скоріш довгі роки. Розповідаю вам і про те, що зі мною стала маленька-маленька зміна. Полягає ж вона в тому, що я вже не гублю ніколи ні волі, ні свого маленького кнутика. От вже півроку я не курю. Трохи смішно, але се так. Вже з пару місяців, як кинув пити все, що має хоч краплину алкоголю. Ще смішніше. Бачте, на що здались мені воля і кнутик. Вони пробують мене наvertати до людей, а воля навіть нашіптує, що людей треба любити. Але тут вже вона безсила, і ніяк не можу я скоритись їй. Ще до далеких сяк-так, що ж торкається близьких, то навіть коли б вони зробились раптом далекими, я не міг би всміхнутись їм сердечно. Я трохи працюю. Книжка друга (новель) вже готова, але ще не друкую, та їй я значіння надаю мало. Більше цікавить мене моя нова робота "Тихої осені". Там я до отраменту добавляю трохи крові, а Ніцше казав: "Пиши кров'ю і ти пізнаєш, що кров – дух". Се будеповість про те, як з осінніх квітів раз зіткала одна, тепер далека, ризи для душі моєї, і душа співала від дотику кожної пелюстки. Се будеповість про те, як вітри й бурі розірвали ті ризи, і як хаосовим вінком вкрили пелюстки душу, і ріжними фарбами <жгуть> ті спомини... Але мені здається, що душа моя не витанцює того танку, в котрий кинув я її, і все задумане порветься. Поки що написав на два-три аркуші, а се тільки вступ ще до дійсного. А що поробляєте Ви, артистко славна? Хочеться побачити Ваші фарби. Таке сполучення тонів я бачив ще у одного маляра, та й годі.

Про Відень Вам не пишу, бо доведеться згадувати багатьох “приятелів”, а се доводить мене до непотрібного нервування. Олесь в Берліні, і я за ним ску-чаю – се правда. Я був також там, але всього три тижні. Страшно хочу поїхати до Львова, та не дають прокляті поляки візи.

Пишіть все-все – будурадий. Юр. Сірий.

7/II. Сьогодні те, що й учора. Сижу в кав’ярні “Сілі”. Вона добра тим, що нема тут українців. Пишу денник, а потім буду писати далі “Тихої осені”. Цілими днями бігаю в різних видавничих справах. Добре би було використовувати для писання день. Заплатив сьогодні Паламареві⁹⁴ 43 тисячі корон*. Мені теж уділили 5 чи 8 процентів, здається, це занесено в ліквідаційного протокола⁹⁵. Але я чекаю з нетерпінням копії того протокола, щоб листовно заявити, що я не маю ні на 5, ні на 1, ні на сто % жадного права, як і вони його не мають. Що все те належить не їм, а анальогічній групі чи УКП. Що вони, коли й працювали колотої справи, то мали за те платню, що нарешті гроші ті були взяті від партій на Україні не для того, щоб зробити маєтними Левинського (ще найбільш заслуговуючого), Паламаря (?) і Калиновича (??). У них лишилось все майно і гроші.

Джуган вчора з Райзером не говорив. Поїхав туди сьогодні. Від Брітіші теж немає нічого доброго. Наступає за три тижні виплата шестисот тисяч кор[он] Вітушинському і не знаю, чи зможу те я взяти десь або одержати до того часу такі гроші. Треба залагодити справу з підручниками, що пішли на Бесарабію, а також з передачею належності С. Черкасенкові. Завтра буду говорити про се.

9/II. Сьогодні Джуган приніс результати розмови з Райзером. На всі мої пропозиції, чи краще умови, бо пропозицію зробив він – єсть згода, крім двох – а саме, що майно належить пропорціонально капіталові, я розумів і мав тут на увазі поділ, а також на 6 параграф, де я ставлю умовою, що każde видавництво користується в своїй роботі кредитом в тій сумі, яку воно внесло при договорі. Се застерігаю для того, щоб “Дзвін”, увійшовши в цю спілку, не опинився в стані мертвої колоди, а натомість, щоб “Чайка” моментально не виросла в очах людей занадто скороспіло. Треба ще настоювать, щоб фірма мала назву Акційного товариства, де входить і слово “Дзвін”.

Сьогодні вже майже одверто говорять про вихід Свободи з цього товариства. Зарвався “малий”, не змірявши навіть часу. Черкасенко, здається, стоїть в обороні його і каже, що він вийшов з власної ініціативи, такі слухи розповсюджуює і Свобода. Але дійсну причину виходу ми знаємо краще.

Треба в роботі педагогічній конче написати про “рідну пісню в вихованні дитини”. В Берліні страйк вже закінчився, і сподіваюсь звідтіля почти. Від Олесь мають вже давно надійти листи, та страйк перешкодив. Вчора Кашинський взяв аферти на книги і думає, що продасть незабаром до Варшави всі наші підручники. Чекати треба тиждень-другий. Морози лютують і досі. А Черкасенко з своєю августійшою все ще у мене сидить.

10/II. З об’єднання з “Чайкою”, здається, нічого не буде. Та признатись, у мене відпадає й охота до того. Сьогодні почув від Джугана, що вони хотіли б повного злиття, і щоб “Дзвін” красувався тільки на деяких виданнях. Так чи

* Кілька наступних рядків, окрім слова “групове”, закреслено автором

інакше, а торгові справи будуть вони робити з нами, а коли пощастить мені збути трохи друків, то я їх зовсім не буду потребувати. Приїхав до Відня Ржепецький⁹⁶ в книжковій справі з Варшави і має завтра о 11 г[одині] рано зо мною говорити. Продав сьогодні Савулі по 50 пр[имірників] “Відродження нації”. Післав листи Гавриленкові⁹⁷ про приїзд, Коневу⁹⁸ про сіль і <...>, до Царьгороду в справі книг, протест до “Української трибуни” проти наклепів Піснячевського

Черкасенко все ще живе у мене, а його жінка все ще носить мою теплу куртку

11/III. Треба написати Винниченкові про пропозицію Райзера щодо з’єднання. Справу вони ставлять так, що навряд щоб ми увійшли в їх компанію. Треба конче підшукувати авторів на підручники. Коли б мені пощастило написати для дітей букварь – було б чудово. За ним можна писати й читанки. На літо треба би вже й постачати потроху. Коли в нас не буде підручників, то будуть конкурувати з іншими.

З Райзером і компанією ми очевидно увійдемо в торговельну спілку. Ржепецькому потрібно другої читанки Черкасенка. Хочу поставити йому умову, щоб він брав книги тільки через нас. Крехотня треба би умістити завідуючим книгарнею Наук[ового] т[овариства] ім. Шевченка у Львові. Про це говорив вже сьогодні з Жуком Черк[асенки] у мене*.

22/III. Цими днями, а властиво минулого тижня в п’ятницю, одержав несподівано, хоч і довго жданого листа від Борі і Віри. Нарешті довідався, що Боря живий. Пише, що хоче до мене, що хоче вчитись. Те, що в житті своєму я майже його не бачив, поклато відбитку його якоїсь чужості до мене. Мені це болить, хоч та чужість і нормальна. Він і Віра пишуть страшні речі. Голодтам лютує і косить людей. Післав я Вірі до Долгинцева і Борі до Лихівки⁹⁹ по одній десятидоляровій посилці, в яку входить 50 ф[унтів] муки, 25 ф[унтів] рису, 20 кор[обок] конденсованого молока, 20 ф[унтів] сала для варки, 10 ф[унтів] цукру і 3 ф[унти] чаю. Разом з цим роблю заходи, щоб як найскорше перевести сюди Борю. Хотів в цій справі їхати до Праги, бо звідтіля на Україну їде Штефан¹⁰⁰. Але саме в цей час прибув сюди представник Радянської України Коцюбинський¹⁰¹ і в розмові з Шрагом¹⁰² висловився, що мого сина він зможе мені доставити. Я, звичайно, сьому дуже радий і маю до нього піти.

26/III. Одержав від Винниченка листа в справі нашого вступу до акційного т[овариства] “Чайка”. Лист мене здивував і обурив. Він повний наївного відношення до справи, прояву характерної для В[инниченка] скупості і бажання диктаторства в “Дзвоні”. Мушу дати належну відповідь¹⁰³.

28/III. Вчора приїхав С. Гавриленко. Змарнів, схуд посивів старий, а проте кріпиться. Для мене се несе багато зайвих турбот, але поза всім ще кладе кінець перебуванню в мене Черкасенка, який ще й досі живе у мене. Вийшла з друку “Книга”¹⁰⁴.

14/IV. Дуже велика пауза в дневнику. Почасти се тому, що цілий час був в погоні за копійкою на життя, а до того настрої був страшно пригнічений листами

* На двох наступних сторінках – нотатки олівцем: перелік видань, яких бракує в Рівному.

Винниченка в справі “Дзвону”¹⁰⁵. Останній місяць він навіть не відповідає на мого листа. Очевидно хочетим самим примусити мене до виходу з “Дзвону”. Я так стомився боротьбою за добробут “Дзвону”, за те, щоб зберегти майно, поширити видавництво, що не знаю, чи вистачить у мене ще боротьби на внутрішнім фронті. Черкасенко одняв половину віри в те, що можна щось робити в товаристві, – Винниченко хоче одняти і “Дзвін”. Я написав йому картку, що з “Дзвону”, який проважу на протязі 10 літ, не думав і не думаю виходити. Після того від його ні слова.

Від Борі і Віри до сього дня ані слова. Післав їм посилки – так само не відомо, чи дійшли. Позавчора післав листа з запитаннями, чому так довго не відповідають. Був тижнів зо два тому у Коцюбинського Юрка, прохав в справі Борі. Він запевняє, що про се написав до Харькова, але відповіді жадної ще й досі немає. Всі вони брешуть як остайні, і нічому не можна вірити. Здебільшого се злочинці, у яких ціль виправдовує всі засоби. Якби я навчився так ненавидить, щоб не зворухнулось ніколи серце до них! Черкасенки вже, слава Алахові, вибравались. В хатах у мене почистішало. Гавриленко живе у мене. Ми разом варимо й прибираємо. Олесь теж харчується у нас.

12/V. Сьогодні відбулось чергове засідання комітету допомоги голодуючим на Україні¹⁰⁶ в Геренгофі Ухвалено, щоб я написав відозву до всіх українських часописів і подав її на понеділок на затверження. Дуже велика неприємність з тим, що господарь виповів в помешканні. Се мене вразило особливо тим, що я не дав до того жадного приводу. Виповів він в судовій дорозі, і це тим прикрише. Оддав справу Коропатницькому який звичайно скористується нагодою трохи потягти. Се він робить охоче Олесь ще все обідає разом зі мною у нас. Гавриленко скоро виїздить на Україну. Сьогодні нарешті він здобув паспорта Радянської України. З Винниченком все по-старому, але розійтись доведеться.

29/V. Виїхав на Україну Гавриленко. Дав я йому на дорогу 200 000 корон. Три місяці прожив старий у мене і нарешті діждався таки нагоди. Поїхав він разом з Чечелем¹⁰⁷, Жуковським¹⁰⁸ і В. Залізником¹⁰⁹. Передав я через Чечеля на поїздку Борі до мене 5000 нім[ецьких] марок і 10 долярів, з котрих 5 передав раніш через Шрага. Надія на приїзд Борі у мене слаба. Боюсь, що в остайній момент Віра його не пустить. Лишився я тепер цілком самотнім. Хочеться як найскорше покінчити з Винниченком, щоб мати вільні руки. Нема жадних відомостей з дому. Передав через Гавриленка батькові костюм, а матері й Уляні по платку, крім того на утримання батька передав через Гавриленка 88 000 ав[стрійських] корон.

8/VI. Післано книжки.

1. “Світові дитини”¹¹⁰ на рецензію “Про горобця славного молодця”, “Світова мандрівка крап[лини] води”.

2. До Америки Цегельському¹¹¹ “Про горобця”, “Світова мандрівка”, “До гір! До моря!”. Ціна: перші 2 по 10 цент[ів], а “До гір...” 15 цент[ів]. Йому 30% опусту.

3. “Січовому базарові” <Нью-Йорк>. Ціна <...> як і Цегельському без опусту.

4. В Канаду Українській книгарні всі три книги на тих основах, що й “Січовому базару”.

5. До Львова д[окто]ру Студинському¹¹² з тим, щоб він взявся представником, при чому ціна кольорових – “Світова мандр[івка]” і “Про горобця” по 250 м[арок] п[ольських], а “До гір! До моря!” – 300 м[арок] п[ольських]. Йому з того 30%. До всіх додав листи.

Написав Ржепецькомудо Варшави досить гострого листа за невплату ним грошей за задачки. Написав Геронімусу¹¹³ до Берліну що зразки книг і детальніші умови продажу книжок привезе Олесь. Хоч признатись, не знаю, коли він туди поїде. В “Землі”¹¹⁴ – се бувша “Чайка”, повний кавардак. Крушельницький на всі боки скрізь несе Черкасенка і Свободу¹¹⁵. Певне розчарування. Але в мене і до його нема довір’я, хоч, очевидно, він і підготовляє ґрунт, аби щось скласти при моїй участі.

9/VI. Післав по примірнику тих самих книг до Української книгарні в Станіславові. Ціна на кольорові по 15 нім[ецьких] марок, а “До гір! До моря!” по 20 нім[ецьких] мар[ок] за примірник. Опуст 30%.

11/VI. Олесь сьогодні виїхав до Берліну. Мабуть, затримається там довший час. На мою думку він там більше зробить, бо Берлін такого байдикування, яке було тут, не любить. Вчора одержав листа від Борі. Пише, що вже готується в дорогу до мене. Я сподіваюсь його з нетерпінням і разом з тим з острахом, бо дати йому освіту і оформити його виховання – се річ страшно тяжка. Боюсь я, що ми можемо й не розуміти один одного. Йому ж тепер 15 літ. Але я не знаю, що зі мною буде коли він не приїде. Це будестрашний удар. Настрій маю пригнічений, а найбільше мене тяжить, що 15 с[ього] м[ісяця] маю виплатити 6000 чеських кор[он], а маю поки що тільки п’ятсот. Приїхав Юл. Бачинський. Йому теж маю віддати 22 дол[яри]. Се все гріхи добрих часів Черкасенка.

5/VII. Ніяк не можу вирватись до Берліну через паспорт, а ще більше шкоди в тому, що не можу виїхати до Львова.

Від Борі нема жадних вістей, з Харькова від Чечеля і Штефана також нема нічого. Одержав зате від Артема Скрипки¹¹⁶, що всі брати мої, Іван і Никифор померли, а батько й мати старцюють. Жахно. Я пережив страшні часи.

Вчора післано комітетом “Голодним України”, де я секретар, в Бердянск через Скрипок М. і Ар. та Гавриленка Спир[идона] на 100 долярів посилок через АРА¹¹⁷. Сьогодні поштою вислав в Салтичію¹¹⁸ на руки Ар. Скрипки для Салтич[інської] школи 4 пачки книг: 30 читанок “Рідна школа” I, 8 – “Рід[на] шк[ола]” III, 20 “Про світ божий”, 1 Кіплінг “Брати Мауглі”, 2 Поль Бер “Наука природи”.

Післав на адресу Вислоцького¹¹⁹, ред[актора] “Села” в Мукачіві, 1 пакет книжок “Про горобця”, “Краплина води”, і “До гір! До моря!”. Одержав від нього листа, де він дає згоду бути моїм представником на Підкарпаття. Се було б дуже добре, коли б там пішла книга.

Одержав листа з Києва від Чепіги¹²⁰. Пише, що хотять зробити спробу поновлення “Дзвону”. Кооперативна сволоч вроді Стасюків і К^о позабирала все добро “Дзвона”.

6–7/X. Вислано листи.

1. Буцеві¹²¹ в справі волинських книжок.
2. “Сінадіно”¹²² Кішіньов в справі комісов[их] книжок Об’єднання.
3. Мамчурові в тій же справі, що й “Сінадіно”.
4. Кречотню—в справі складу¹²³ і книжок наших, що лежать там на складі.
5. Календареві “На чужині”¹²⁴ – інформаційні відомості про “Дзвін”.

<Allelg. 29>.

6. Олесеві з листами від його дружини.
7. Українському Червоному Хрестові в Києві – книгарні¹²⁵.
8. Картку Оренштайну¹²⁶ в справі <...> на ноти.
9. Калиновичу в справі неодержання грошей 20 000 м[арок] п[ольських], про які він пише в листі (фактура).

10. Студинському з оголошенням для “Діла”. Прошу передати 50 000 Катамаєвій¹²⁷.

11. Написав Шрагові в справі віз і Богданова та в справі 70 000 мар[ок] пол[ьських].

9/XI. Післав листи: Штефану в справі Борі і книжок.

2. Борі і Вірі в справі поїздки.

3. Шрагові в справі заплати 20 000 мар[ок] за книги. Лишається 50 000 м[арок] у його.

4. Післав листа Максиму Скрипці в справі допомоги голодуючим на Запоріжжю. Прохаю його, щоб прислав як найскорше справоздання про передані посилки та докладно написав про сучасний стан Запоріжжя і те, кому помагати¹²⁸.

15/XI. Вчора послав відповідь на листа Винниченка від 10/XI¹²⁹. Мене вже він своїми комедіями доводить до нервовості, і я не знаю, що дав би, аби позбавитись цього всього. На жаль, копії цього листа не лишив собі. Писав про те, що книги німецькі мушу продавати*.

ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1–52. Оригінал, автограф.

1923 р.

23/III–23. Колись, в давні-давні часи, там на далекій Україні сей день був днем мого народження. Як і само народження, завжди він проходив з біллю. Батько, не вилазючи сам з злиднів, хотів конче витягти мене з них і в день мого народження тяг мене за уші вгору, приповідаючи: “Великий рости, та щасливий будь, та й мене не забудь...” Проминули з того часу десятки літ. Зійшли під кам’яні плити і мої брати, і сестри, і мрії, і політичні тверді установи, і князі, і царі з царенятами... Лишилися лиш спомини від того всього, та й то не всі... Я забув навіть, чи пручався я в той час, коли тягли мене по черзі за уші всі, хто був старшим за мене... Не забув лише одного, що потім, коли я одійшов вже від родини й пішов, як кажуть, “на свою пашу”, почало тягти мене за уші життя з тою ж приказкою. І тягне до остайнього часу. “Великий рости, та щасливий будь, та й мене не забудь”, – чую я щороку

* Текст не закінчено. Далі в зошиті вирвані аркуші.

І за сорок три роки з того всього я придбав тільки тринадцять день <відсрочки>, бо за сей час і життя посунулось остільки далеко, що перейшло з староруського на староевропейський календар. А все-таки на 13 день помолодшав.

Коло мого помешкання кілька дядьків брукують гостинець. В обідню пору вони розташувались на зеленій траві під городчиком і обідають “чим Бог послав”. Я слухаю їх розмови про різні господарські речі. В сей час на самокаті промайнула мимо постать якогось панича і звернула увагу дядьків.

1-й: “А добра штука” (пауза).

2-й: “Що?”

1-й: “Та самокат той, добра штука, кажу”.

По довгій паузі, коли миска з стравою спорожніла.

2-й: “Гі...но”.

1-й (витримавши довгу паузу): “Е, що не кажи, а штука добра”.

Пауза.

2-й: “А я кажу, гівно”.

Пауза.

1-й: “Та чому?”

Пауза.

2-й: “А тому.. С-ка їде, а ноги біжать...”

30/IV. Від Калиновича 222 000 м[арок] в пер[еводі] на нім[ецькі] 102 000 н[імецьких] мар[ок]*.

19/V23. Перебрався нарешті з готелю на нове помешкання в Spandau коло Берліну. Маю дві кімнати, але боюсь, чи надовго затримаюсь і тут. Тепер все буде залежати од обставин від мене незалежних. Післав листи: Олесеві – образунок його видатків та прохання, щоб негайно вислав гроші.

2. Джуганові підписану для Райзера умову і обіцянку, що вишлю йому грошей.

3. Жукові відповідь на його картку¹³⁰. Даю пояснення для Союзу в справі боргу Черкасенка. Вчора виїхала родина Олеса до Праги. Жука прошу, щоб прислав посвідку, що я член Союзу укр[аїнських] журналістів і письменників, що дасть мені змогу поїхати до Праги.

22/V. Післав листа до Богацького¹³¹ в справі висилки хоч 500 чк на рахунок комісукниг. Разом з тим післав йому й рахунок.

26/V. 1. Післав листа Олесю в справі затримання ним 1000 чк і розцінкою на видання його книги в 10 ар[кушів], а також катальог наших книг в чеській валюті.

2. Джуганові. Катальог в чеській валюті. Листа, в якому пропоную, щоб Райзер надрукував спільний катальог видань “Дзвону” і “Чайки”. Прошу його, щоб на комісукниг нікому більш не давав.

3. Лаврову¹³² – книг[арні] в Празі, щоб вислав належну за книги Олеса суму в 54 кор[они] и до Відня на Райзера.

26/V. Вчора бачився з Шаповалом¹³³. Довідався, що хтось писав йому протест проти того, що мені дали 300 чк стипендії, і в тому протесті говорить, що я оточений любовницями (?) та заробляючи колосальні суми на різного роду спеку-

* Цей запис закреслено олівцем навхрест.

ляціях, прогачую на п'ятики сотні тисяч у вечір. Я не допитувався, хто се писав, але можу сподіватись від багатьох моїх приятелів. Щодо прогачування та любовниць, то на правду я щодня не тільки не обідаю, але навіть не можу й поснідати. Одначе, гадаю, таке становище не продовжиться. Шаповал очевидно стоїть міцно на ногах. Багато самовпевненості. Люта ворожість до большевиків, і всіх, хто причасний до “сменовеховства”, називає зрадниками й мерзотою. В даний час дійсно тяжко сказати, хто гірший – чи “сменов[еховці]”, чи ті, що мали в своїх руках державну владу і загубили її та виставили на посміховище все українське. Пожалуй, зо всіх мужів державних Шап[овал] був ще найчесніший.

Мав читати в суботу сьогодні, реферат про Заньковецьку, але збори громади відложено, і пожалуй не будетам нікого. Олесь застряв в готелю. Се очевидно на довго.

Мав позичити вчора 50 єк у Вирового¹³⁴, але опікся. Можливо, що й справді не було, як він се запевняв. Треба його запросити на пару днів до себе.

29/V. Написав відповідь Крушельницькому в справі процесу¹³⁵. Треба конче вислати йому довіреність.

8/VI. Післав листа Джуганові (копія).

2. Післав листа Буцеві до Рівного.

3. Олесеві з листом рекомендованим].

9/VI. Післав листа Скрипці.

2. Картку Коропатницькому

10/VI. Післав довшого листа Коропатницькому відповідь на його лист, де він загрожує мені судом, коли я не заплачу йому за “Дзвін” 80 доларів. Сей пан сидить вже в мене в печінках. Одному тільки богові відомо, скільки він за сі два роки чи три <змучив> мене. Знайомство з ним через Драгомирецького принесло мені дійсно багато нещастя.

2. Післав картку Грушевському з повідомленням, що я написав Студинському аби виплатив там з моїх грошей йому 10 дол[ярів] 33 центи.

3. Післав в вищезгаданій справі картку Студинському¹³⁶.

4. Післав картку Олесеві на нову адресу і прошу його вислати хоч 300 єк на рах[унок] його боргу мені.

14/VI. Цими днями післав:

1. Докладного листа Коропатницькому в справі боргу 80 дол[ярів].

2. Goldeelman¹³⁷ до Подебрад, щоб вислав належні за склад 153 єк.

3. Джуганові (ex pte) і Райзерові в справі видачі бібліотеки¹³⁸.

4. Крушельницькому в справі становища наших видавництв та збуту книжок¹³⁹.

5. Nanti, Alex. нема тут, і я не можу післати 200 кор[он], бо не маю їх.

6. Проф[есорові] Грушевському що не їду на Україну і причини того¹⁴⁰.

7. Джуганові, щоб вислав книги до Богацького.

8. Богацькому, що одержав 200 кє і що вишлють йому книги*.

---

* Наступні тринадцять аркушів містять авторський переклад українською оповідання О. Толстого “Жовторотий”, датований 17 червня 1923 р.

17/VI. Вчора їздив з Виннич[енком] та його дружиною оглядати під Берліном вілю, яку вони мають купити¹⁴¹. Природа чудова, ліси, луки, річка Шпре. Мені здається, що покупка ся була б для їх просто знахідкою. Але грошей вони не мають, і вся надія на Прагу, яка теж в сьому приймає участь. Від Олеся довший час нема відповіді, або застряв на селі¹⁴², або гнівається за щось. Коли в його нема причини, то часом він може й вигадати її. Сижу самотньо в Spandau. Настрій поганий, на дворі дощі, холод а кармани безгрішні.

10/VII. Сьогодні одіслав картки в справі матеріалів до статі “Продукція укр[аїнського] друку за кордоном”.

1. Чорногора, на ім'я Коропатницького
2. “Нова Україна”¹⁴³.
3. “Вільна Спілка”, Praha¹⁴⁴.
4. “Українське слово” в Берліні¹⁴⁵.
5. “Земля” на ім'я Крушельницького¹⁴⁶.
6. Видавн[ицтво] Жука у Відні¹⁴⁷.
7. “Вернигора” на ім[’я] Кашинського.
8. Вид[авництво] Є. Карпенка у Відні¹⁴⁸.
9. Соц[іологічний] інститут¹⁴⁹ на ім[’я] Грушевськ[ого].
10. “День і час”¹⁵⁰ на ім[’я] Корольова В.
11. Вид[ання] Олеся в Прагу.
12. “Чайка” на ім'я Райзера у Відні.

Ще одправити:

1. “Хлібороб[ська] Україна”¹⁵¹.
2. Короліву Федору¹⁵².
3. Калиновичу.

10/VII. Написав Лаврову, щоб зложив на konto Оренштайна 400 чк, на konto Вирового 500 чк, а 100 чк, щоб прислав мені. Вчора післав листи до Джугана, Райзера, Пави Ковачевича Коропатницького (expres).

Послав листа до Шрага в справі візи для Бориса*.

18/8. Вже третій день перебуваю на острові Hiddensee. Маленьке село Vittl. Се рибальське село, що розмістилось на найвижчій частині острівця. Коли стати на одному березі моря, яке безмежно простяглося на захід, то при добрій силі можна докинути камінцем до другого берега, що прилягає до затоки чи протоки, котра відділяє сей острівець від великого острова Rugena. Вчора оглядав разом з Білокреницею**¹⁵³ цей острів, а власне його високу частину, що зветься Кльостером. Тут колись був католицький монастир, але під час тридцятилітньої війни його знищено, і від того монастиря та тридцяти монахів, постійно там перебувавших, лишилися тільки напівзруйновані ворота з старої паленої цегли. Тепер все

* На двох наступних сторінках – нотатки олівцем з грошовими розрахунками за надіслані книжки та початкові рядки, ймовірно, до оповідання під назвою “Сни”: “В мій країні далекий і вічно живучий в серці моїм, діється від давніх часів”.

** Замість закресленого автором “Білоцер”.

побережжя низче цієї частини вкрито приватними віллами та Hotelamy. Сюди приїздить досить багато публіки на спочинок. Переважно німці. Дороговизна тут, так само як і у всій Німеччині, страшна. Рибачьке село Vittl, також крім свого прямого заняття рибальством, підживлюється курортною публікою та туристами. Я оселився в рибальському селі і придивляюся потроху до життя цих людей. Перш усього довідався, що се нащадки слов'янського племені, яке колись займало ці місцевості. Серед рибалок єсть дуже багато типів, які страшно нагадують полтавців. Особливо будовою голови, характерними для полтавця вусами й манерою рухів. Живуть вони всі майже комуною. У них спільні човни й дуби, спільний улов риби, спільні магазини й склади, спільна продаж риби, артельна праця при ловах риби і т. д. Тільки в маленьких окремих частинах господарства вони являються власниками. Море для них те саме, що для українця-хлібороба поле. На його вони дивляться то з надією, то з радістю, то з безнадійним горем. Особливо для них має значення два періоди на рік – се приблизно квітень-травень і вересень-жовтень. Се періоди великих рибальських жнив. Все доросле мужське населення на ці місяці (комуною) виїздить в одкрите море на улови риби, а дома лишаються тільки жінки, діти та юнацтво, які вправляються коло пригнаної на <...> риби.

Цікаві тутешні рибальські звичаї, вірування й забобони, які тісно зв'язані з характером життя й промислу. Про них треба докладно довідатись.

Між иншим тут перебуває щоліта <...> Гауптман¹⁵⁴. Живе він і тепер на Кльостері. Кажуть, що цей острів дав йому натхнення до цілого ряду п'єс. Написав він тут і свою знамениту п'єсу “Затоплений дзвін”. Я його ще не бачив. Хотілось би скористуватись тим спокоєм, який тут панує. Я не беру на увагу вічного співу-шуму моря, і написати дещо або принаймні продовжити свого “Емігранта”, але холодно тут, а зо вчорашнього вечора сіє дрібний як кризь густе сито дощ. Пробуду тут ще днів чотири. У всякому разі до неділі маю бути в Берліні та готуватись в дорогу. Коли б пощастило таки виїхати до Львова та на Волинь. Перед виїздом 15/VIII післав В. Винниченкові три оповідання (“Маленька любов”, “Чудо”, “Сергійчик”). З остайнім неприємність. В. В[инниченко] вважає його большефільським і не годиться пускати до “Нової України”. А між тим се з трьох найкраще оповідання, і мені хотілося б, щоб воно таки пішло разом з двома иншими. Біда з цими відносинами. Мої надії на добрий (принаймні не голодний) заробок в “Н[овій] У[країні]” не виправдались. Занадто вже удовжують вони свій фронт і приймають до “Нов[ої] Укр[аїни]” безліч речей, які просто не надаються туди.

Післав привітальні картки: Kolbe¹⁵⁵, E. Dzugano-ві, В. Винниченкові, П. Сливенкові¹⁵⁶, Ів. Коссакові¹⁵⁷, Олесю.

По обіді перестав іти дощ, і сонце розлило блиск свій навкруги по морю. Я з Білокриницею трохи пройшовся понад берегом одкритого моря. Курортних досить мало, се помітно по пляжеві для купання. Все-таки жіночий персонал переважає. Єсть і такі з жіноцтва, що купаються артистично і в воді виробляють різні штучки, які нагадують мені мої дитячі роки. Кинув привітальну картку і Борі. Шкода, що він не зі мною. Тут на острові я особливо відчув свою самотність.

В той час, як я так люблю товариство, а принаймні хоч одну людину коло себе – це просто глум життя. Сьогодні почав писати, а властиво продовжувати свого “Емігранта”. Початок нібито й не злий, але ще ясно не уявляю, що з нього вийде. Почав я, властиво, заміткою, яка мала носити характер коротенького нарису, але зарисовується на більшу річ, і хочеться дати справжню картину життя напівголодного емігранта-інтелігента. Матеріалу маю досить за остайні п’ять літ свого емігрантського життя, але боюсь, чи вистаче сили все це обробити й надати всьому літературну форму. Особливо це тяжко при наших специфічно українських відносинах. Як все-таки шкода, що я не на Україні.

20/VIII. З самого мого приїзду (се вже 5 день) не втихає вітер. Щодня холод і на морі шторм. До цього всього треба призвичаїтись. Мені здається, що коли б я пожив тут два-три тижні, то вже не мав би охоти й повертатись до Spandau, згідно до Берліну. Властиво різниці великої немає. І там я живу як на острові. Беручи ж на увагу мій теперішній матеріальний стан, тут навіть краще жити. Коли б тепер був коло мене Боря – я б і горем покотив. Вчора по обіді, як кажуть, байдикував. Зробив довгу прогулянку понад морем. Я йшов і строїв фантастичні замки: а нуж море розщедриться й викине мені в подарунок кілька фунтів штерлінгів або щось інше дорогоцінне. Далеко передо мною йшло двоє дівчат – курортні гості. Одна була в зеленому, друга в червоному вбранні. Раптом я забачив у воді довгій металевий срібний пояс. Я не знав, чи то викинуло море, занісши його здалеку, чи хтось щойно згубив його. По кількох хвилях я наблизився до тих двох пан. Вони щось шукали й ніяково запитливо поглядали на мене. Я запитав ламаною німецькою мовою – чи не загубили вони чого-небудь тут коло моря? Так, одна з них загубила пояс.

– Може, Ви знайшли? – запитала одна надійно. Очі їй горіли чеканнями, а соковиті уста всміхались до мене.

– А що будумати я, коли знайду Ваш пояс? – запитав я.

Повна ніяковості дівчина глянула запитливо на свою подругу.

– Не знаю. Справді, може, Ви знайшли?

Я вийняв з кишені довгу срібну стьожку і подав її дівчині, яка страшенно тому зраділа. Се були дві сестри з Штетіна. Вони приїхали сюди трохи відпочити. Властиво щороку приїздять вони сюди покупатись. Я думаю, що не тільки купання їх вабить. Тут так багато іноді буває різних цілком нових людей. Вони приїздять цілком несподівано. Обидві панни були справді милі, і я мав надію трошки довше з ними поговорити, але радість, що знайшовся пояс, просто підмивала красуню, і вона, наскоро попрощавшись зі мною, подалась разом з сестрою додому “Очевидно – порадувати родичів, коли вони тут є”, – гадав я. Але в сей час з-за кущів з’явилась постать досить молодого німчика, який, помахаючи білою хусткою, наблизився до сих двох пан, улесливо схиляючись перед ними. Мені треба би було довше помучити їх і не віддавати так скоро срібного пояса.

Сьогодні сонце світить добре, але холод аж пищить. Щодня віє північно-західний вітер. Се так буде аж до половини вересня. В перший день, коли повіє вітер зі сходу всі рибалки впливають в далеке море на улови оселедців. Від щасливого улову залежить їх добробут і навіть існування.

21/VIII. *Hiddensee*.

В Харківі видано 1921 року маленьку книжечку П. Тичини “В космічному оркестрі”. Нового в порівнянні зі своїми попередніми творами тут Тичина нічого не дав. По силі вони далеко слабші за “Соняшні кларнети”. Але звертає на себе увагу досить прозаїчний вірш під титулом “X”, який характеризує тамошнє відношення до еміграції. Він виглядає так:

“В царях знайшли свою опіку і рідню,
в буржуазії власний спокій, явь і сон...
Це ж ви республіку пошили у брехню,
і безоглядно повтікали за кордон[...]
Надійтеся... П’яніть себе в своїй брехні,
ми підемо вперед – історія не жде.
Народи, встаньте, – зайнялись нові дні,
Інтер-республіка, Республіка іде!”*

Вчора, коли я вже ліг спати, зайшов до мене Білокриниця і запропонував прочитати свої вірші, які він написав раніш і не знає тепер, чи давати їх до збірки, чи ні. Речі досить добрі. Він має певний талант і хист, а до того багато вогню. Іноді навіть того вогню занадто багато. У всякому разі його збірка, на мою думку, внесе в нашу поезію добрий жмут гарних квіток. Коли б у мене були засоби – не вагаючись я би видав сю збірку**.

22/VIII. Рішив завтра виїхати до Spandau. З одного боку, холодні дні, вічні шторми й дорожнеча, а, з другого, й те, що напевно там чекають мене листи (звичайно, приємного в тих листах мало), не дають мені змоги тут лишатись. Найбільше ж понукає мене до повороту нова комбінація, яку я придумав в справі приїзду сюди Борі. На Україну їде Білокриниця. Я спробую ще через його зробити все для повороту Борі. Треба конче розшукати 50 доларів і дати Білокриниці на дорогу. За це він відправить Борю за кордон. От в справі цих п’ятидесяти доларів треба тепер напружувати сили***.

27/X. Одправив листи: “Widbudowa”¹⁵⁸; Джуганові; <...> книгарні Шевченка у Львові; Жукові, Kossaku, Сливенкові.

29/X. Буцеві в справі звідомлень, Оренштайну в справі улаштування продажу в Празі книг і 200 ч[еських] кор[он].

6/XI. Післав більшого листа Джуганові з проханням, аби негайно вислав 120 пр[имірників] і чит[анки] до Здолбу[ова] “Відбудові”.

2. Післав “Відбудові” про це повідомлення.

3. Післав картку Сливенкові в справі “Словника” Маєра.

Сьогодні перший день життя в новім помешканні на Виноградах¹⁵⁹.
Перейшов туди 5/XI.

* На двох з половиною сторінках автор наводить повний текст вірша П. Тичини.

** На семи наступних сторінках – нотатки, ймовірно, для драматичного твору з переліком дійових осіб та список літератури за темою “Історія української школи і науки”.

*** На наступній сторінці олівцем зазначено: “Petrov N. Очерки из истории укр. лит-ри XVIII в. К. 1880”.

7/XI. Одправлено листи:

Буцеві у відповідь на його лист з 1/XI, де зазначено, що можу надалі висилати І чит[анку] з 50%. Гроші крім 1/3, щоб слав на <Жівностенську> банку.

2. Студинськомупоздоровлення з голов[уванням] НТШ¹⁶⁰ і щоб 5 дол[ярів] передав Грушевському

3. Картку Олесеві.

4. Картку Джуганові, щоб приспішив присилку книг.

5. Винниченкові в справі американського представництва і поновлення партії¹⁶¹.

Одержано 320 ěк від “Відбудови” за І ч[астину] Черкасенкової чит[анки].

Куплено марок на 30 ěк для “Дзвону”.

Написать Чепізі, щоб вислав:

1. “Советское культурное строительство на Украине”.

2. Відчит Народн[ого] комі[аріату] освіти к VI Всеукр[аїнському] з’їзду рад.

3. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народн[ому] комі[аріату] освіти УСРР, вип[уск] І і далі які є.

4. Бюлетень з’їзду культурно-просвітн[ької] інспекції.

5. Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти, Харків (цілий).

6. “Свободное трудовое воспитание” під ред[акцією] Лебедева Изд[ательство] “Голос труда”.

7. Монтесорі М. “Методнакової педагогіки та практики в “домах для дитини”. 3 італ[ійської] мови. Держ[авне] вид[авництво]. Київ.

8. Збірка матеріалів по соціальному вихованню.

9. Порадник по соціальному вихов[анню] дітей.

10. Порадник по соціальному вих[ованню] дітей, упорядков[аний] Центросоцв[ом] Наркомосв[іти] УССР.

11. Чередниченко В. “Дитяча хата”. Харків–Полт[ава].

12. Первий Всеукраїн[ський] сезд по дошкільному вихованню. Доклади, протоколи, резолюції. Изд[ательство] Госиздат

13. Яновська Є. “Дошкільним робітникам”.

14. Програми семилетней единой трудо[вой] школи. ст. 356.

15. Рудинський М. “Ясні зорі. Літо”.

16. Рудинський М. “Ясні зорі. Весна”.

17. Збірник секції мистецтва. Вид[ання] Всеукр[аїнського] Держ[авного] вид[авництва]. К. ст. 166.

10/XI. Організувався ювілейний комітет свята Олеся¹⁶². Свято має відбутись 9/XII. Післано телеграму до <Svobody> в Америку¹⁶³. Треба заготовити статі.

11/XI. Одправив листи:

1. Сливенкові з виказом книжок, потрібних для Інституту педагог[ічного]¹⁶⁴.

2. Левіні у відповідь на його лист в справі грошей.

3. Коссакові картку в справі ювілею Олеся і його мовчання.
4. Глушченкові¹⁶⁵ в справі не вміщення статі “Берлінські художники”.

В Чехії

Вже більше місяця перебуваю в Чехословачині Після бурхливого своїми переживаннями Берліну. Після вибухаючого щодня вулкану який утворило там життя, я опинився в тихій спокійній країні, яка ніби хоче наверстати втрачені століття й гарячково працює над закріпленням своєї молоді республіки.

26/XI. Просто біда з цим часом. Бувають дні, коли від 9 рано до 9 вечора немає вільного часу абсолютно. Сьогодні були перші збори ювілейного комітету по святкуванню 20 літ поетичної творчості Олеся. Я зробив все, аби свято носило характер загально громадський. Головою ширшого комітету обрано М. К. Садовського¹⁶⁶, а секретарем мене. Написав я до всіх газет відозву, аби прислали телеграми та привітання, а крім того, написав окремо Д. Левицькому щоб одно число “Діла” присвятив виключно Олесеві¹⁶⁷.

Одержав картку від Коссака, бідує. Від Сливенка листа, бідує. Від Жука листа, бідує. Страшенно тяжко становиться жити. Кудай (чеський новеліст) обіцяв на середу 28/XI виготовити статтю про Олеся.

Грушевський, очевидно, поїде на Україну Це видно з його листа до О[леся], якого той мені прочитав. Я певен, що за ним двине і Олесь¹⁶⁸.

Доведеться мені не одну гірку випити за те, що був ініціатором цього ювілею. Для Ол[еся] ювілей надзвичайно річ бажана, і він іноді просто тероризує мене своїми порадами.

Написав картки В. Винниченкові (чому мовчить), Жукові та Коссакові про справу Ювілею. Післав сьогодні рано Безручкові¹⁶⁹ і Д. Левицькому

Бачив сьогодні Білокриницю. Очевидно, його дуже вразило, що я працюю при Гром[адськім] комітетові^{*170}.

26/XII. Післав картки:

1. Джуганові в справі висилки книг і повід[омлення], що Буцеві даємо 50% опусту

2. Буцеві, що книги йому вислано 800 пр[имірників], щоб вислав кошти пересилки Райзеру, що не відповів за комі[сові], що одержав 12 і 10 дол[ярів].

3. Чуднівському¹⁷¹, що книги 300 пр[имірників] вишлють 28/XII. Щоб мав на увазі пересилку, що одповідь на лист дали разом з рахунком

4. Сливенкові поздоровлення і щоб вислав негайно книги радянські.

5. Гольдельману щоб дав раду зі своїми книжками на складі у Мавтнера¹⁷².

6. Д. Левицькому поздоровлення і прохання надрукувати про Ювілей О. Олеся та вислати мені “Діло”.

28/XII. Одпр[авив] листи:

реком[ендованого] Вальдману¹⁷³.

---

* Далі шість сторінок з адресами чеською мовою та нотатками з приводу організації ювілею О. Олеся.

2. В. Залізняка
3. Сливенко
4. Чепізі

1924 р.

4/I. Листи до “Siegfried Cronbach Verlag”, Berlin⁷⁴ в справі висилки 30 пр[имірників] Берліца І ч[астини] німецького підруч[ника].

2. Дорошенко В., аби вислав за гонорар в “Ділі” “Іст[орію] літ[ератури]” Грушевського й Богданова “Політ[ична] екон[омія]”¹⁷⁵.

3. Сливенко, щоб не вислав далі книжок юридичних і німецькі.

4. Джуганові в справі висилки справоздань та перевозки складу.

5. Грушевському в справі наших розрахунків¹⁷⁶ за склад та за книги, які він брав у Оренштайна.

6. М. Скрипці відповідь на його листи (прошу, щоб вислав відомості про культ[урне], екон[омічне] і пол[ітичне] життя).

17/I. Гольдельманну в справі перевозки книг зі складу Мавтнера, щоб цим він зайнявся сам.

2. Ів. Вислоцькому до Ужгородув справі inseratu та щоб вислав 340 кор[он] боргу.

3. Гр. Буцеві до Рівного, аби приспішив висилку відповіді і гроші.

21/I. Післав до Сербії картку Ані Іліч. Чорносотенна сволоч російська, що там сидить, українською мовою листів, очевидно, не перепускає, бо я жадної відповіді не одержую від неї.

23/I. Наспіла звістка, що помер Ленін. Смерть його не зробила жадного враження на публіку. Очевидно, до цього вже підготувала його довга болість. Мені здається, що разом з цією смертю вмерла і вся большевительська авантюра, яка, як і Ленін, довго вже спаралізована.

26/I. Вчора післав листа до Львова проф[есорові] Ів. Раковському¹⁷⁷, аби він взявся зредагувати третє видання моєї книжки “Життя рости”. Разом з цим запитую його, чи згодився б він прийняти участь своїми працями в популярно науковій серії, яку я думаю розпочати виданням¹⁷⁸. Коли б ся справа здійснилась, я мав би страшне задоволення, бо цим би привів в дійсність давню мою мрію дати нашому середньому читачеві, а також і учням середніх шкіл, здорову наукову їжу. Звичайно, друкував би у Львові. До серії увійшли б на першу чергу такі книги:

Ботаніка Сірий. “Життя рости”.

№ 2. С. Рудницький. № 3. Ів. Раковський. № 4. Aiollo (соціологія)*.

27/I. Щойно повернувся від Антоновича з Збрацлав¹⁷⁹. Діти його були дуже раді моему приїздові. Ляля щєбечє невірчиво і всьому, що я розповідаю, заперечує, коли ж я кажу, що не будурозповідати – прохає говорити й розповідати далі. Мурик ще не позбавився большевительських звичок. Хлопець дуже здібний і гострий. Марко до всього відноситься з філософічним спокоєм. Осушили з Мухоюмалу фляшчину. По обіді були на льоду. Мене таки кинула лиха

* Нижче подано аналогічний перелік авторів для популярної серії за галузями знань.

година. Впав на льоду і розбив собі брову та набив гулю. День проте пройшов досить добре*.

6/II 1924. Одержано з Відня:

“Відродження нації” I т. 2 пр.

II – 2 пр.

III – 1 пр.

“Всесвітня історія” Грушевського ч. I – 7 пр.

II – 5 пр.

“Історія України” – 5

Крип'як [ич] “Історія України” – 5

Сірий “До гір До моря!” – 2

Раковський “Людина” – 1**.

ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2–45. Оригінал, автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Гавриленко Юхим – співробітник товариства “Дзвін”, експедитор який займався доставкою видань в Україну. У щоденнику йдеться про останній транспорт з книжками, що вдалося переправити з Відня за посередництва Дніпросоюзу через територію Угорщини у квітні 1919 р. Після короткого перебування у Києві Ю. Гавриленко у травні 1919 р. повернувся до Кам'янця, звідки мав намір вирушити до Відня. Проте обставини змусили його залишитися у Станіславові. Брав участь у військових діях проти польських військ, був начальником санітарного потягу. Після відступу Української Галицької армії (УГА) у липні 1919 р. опинився у Кам'янці, звідки після окупації польськими військами Східної Галичини виїхав до Німеччини. У листі до Ю. Тищенка від 25 грудня 1919 р. Ю. Гавриленко повідомляв про свої намагання дістати грошей на потреби “Дзвону” від представників уряду УНР у Берліні. У 1920 р. Ю. Гавриленко повернувся в Україну, закінчив інститут і отримав диплом спеціаліста цукрового виробництва. Наприкінці 1923 р. він вів переговори з представником московського Держвидаву про переправку книжок “Дзвону” з-за кордону (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1–21). Переговори мали позитивні наслідки. У квітні 1923 р. Ю. Тищенко повідомляв М. Грушевського що має замовлення на дві бібліотеки для Москви, одна з яких – для українського консульства і просив надіслати йому для них видання Українського соціологічного інституту (ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 44, 51–52). Подальша доля Ю. Гавриленка невідома.

2. Гольцгавзен Адольф – власник друкарні у Відні.

3. Гемберг – ймовірно, віденський друкар.

4. Бібліотека “Дзвону” – книжкова збірка, що складалася з українських та німецьких видань, мала окремий відділ педагогічної літератури. Ю. Тищенко змушений був упродовж 1922–1924 рр. розпродати її частинами.

5. Унаслідок внутрішніх суперечностей серед членів Директорії, в першу чергу щодо зовнішньої орієнтації УНР, ЦК УСДРП 9 лютого 1919 р. ухвалив резолюцію про відкликання своїх представників В. Винниченка та В. Чехівського Наступного дня

* Далі на кількох сторінках план науково-популярної серії по галузях знань та кілька порожніх сторінок

** Наступна, остання у щоденнику сторінка – з цифрами.

В. Винниченко офіційно залишив посаду голови Директорії УНР. Під приводом участі у міжнародній соціалістичній конференції, що незабаром мала відбутися у Швейцарії, він виїхав за кордон (*Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко – К., 2005. – С. 181–184). На початку березня 1919 р. письменник оселився у Земмерінгу під Віднем, у маленькій комфортній хатинці серед соснового лісу в горах. 14 березня 1919 р. він записав у щоденнику: “А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають, за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втратити те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ [...]. І та нещасна Директорія, довгоногий Швець з своїми дитячим, конячим лицем і маленькими круглими оченятами, з урочистими жєстами семінарських великих рук; шамотливий, з баб’ячим пом’ятим лицем, чвакаючий зубом Петлюра; круглоголовий апатичний, з повислими вусами Андрієвський, – теплим жалем вітаю їх з цієї хатинки, гарячим болем проважаю в домовині беззвісних героїв, що помирають, не знаючи за що” (*Винниченко В.* Щоденник/ Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. – Т. I: 1911–1920. – С. 323–324). З приїздом В. Винниченка до Австрії поновилися його приятельські стосунки з Ю. Тищенком, ім’я якого регулярно зустрічається серед “компаньйонів” родини Винниченків на сторінках щоденника письменника. Окрім давньої дружби, їх пов’язували спільні партійні та видавничі справи, зокрема обоє були пайщиками товариства “Дзвін”.

6. Левіні – Левинський Володимир (1880–1953) – економіст, публіцист і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДРП. Ю. Тищенко вперше зустрівся з В. Левинським у Львові в липні 1907 р., куди його після втечі з-під арешту переправив В. Винниченко. В. Левинський – на той час редактор соціал-демократичного тижневика “Земля і воля”, за дорученням В. Винниченка опікувався новоприбулим емігрантом, зокрема влаштував його побут в Академічному домі та склав протекцію у товаристві “Дністер”, де той короткий час служив під прізвиськом Салтичинського. Не виключено, що В. Левинський був ініціатором знайомства Ю. Тищенка з М. Грушевським. Подальшому зближенню двох діячів сприяла співпраця в Києві навколо журналу “Дзвін”, редактором якого упродовж 1913 р. був В. Левинський. У цей час вони стали близькими приятелями. Принаймні листи В. Левинського до Ю. Тищенка свідчать, що він був посвячений у всі деталі особистого життя свого товариша (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3–8). В еміграції обоє – члени Закордонної групи УКП у Відні (ЗГ УКП), належали до редакційного комітету тижневика “Нова доба”. На початку еміграції В. Левинський, будучи незмінним супутником В. Винниченка, часто передавав у листах до Ю. Тищенка думки письменника щодо нагальних справ. Належність до “кола Винниченка” зближувала обох діячів, давала їм привід для пліток. Так, 26 травня 1919 р. В. Левинський писав приятелю: “І ще раз переконався, який шкідливий має на нього вплив Роза” (там само. – Арк. 13зв.). Після того, як у лютому 1921 р. В. Винниченко оселився в Німеччині, В. Левинський ще тривалий час залишався у Відні. 8 листопада 1923 р. він писав Ю. Тищенку: “Живу самотньо. До кав’ярень майже не хожу [...] Ще при кінці мая ц. р. від’їхав Дмитро Левицький звідси. Партія в доміно з ним і Катамаєм в дні його виїзду була моя остання” (там само. – Арк. 45). У той час, перебуваючи в скрутних матеріальних обставинах, В. Левинський звертався до Ю. Тищенка у справі продажу книжок з власної бібліотеки. Приблизно на початку 1924 р. В. Левинський перебрався до Берліна, де заснував пресове бюро. У 1924 р. Ю. Тищенко виконував роль своєрідного посередника між М. Шаповалом та В. Левинським у справі

співробітництва останнього з “Новою Україною” (Там само. – Арк. 48, 98). Він також сприяв отриманню В. Левинським стипендії від Українського Громадського Комітету в Празі (УГК).

7. Більшовики захопили Київ 5–6 лютого 1919 р. і перебували в місті до 31 серпня 1919 р.

8. Дятлів Петро (1883–1937 ?) – громадсько-політичний діяч, публіцист і перекладач. Член РУП та УСДРП. Відбувши річне ув’язнення як редактор полтавського підпільного журналу “Соціал-демократ”, 1909 р. виїхав за кордон. Мешкав у Цюріху, у 1911–1914 рр. – у Празі. З початком Першої світової війни переїхав до Відня, де співпрацював з Союзом визволення України (СВУ). Як член ЦК УСДРП підтримував зв’язки з групою лівих в УСДРП, зокрема з Л. Юркевичем та В. Левинським. Був співробітником газети “Боротьба”, яку видавав у 1915–1916 рр. у Женеві Л. Юркевич. У ті ж роки контактував з групою В. Леніна у Швейцарії. 1918 р. вступив до української секції Комуністичної партії Австрії. З 1919 р. видавав у Відні організовану за допомогою українських комуністів США і Канади “Комуністичну бібліотеку”. 1921 р. увійшов до складу Закордонного комітету Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), видавав його орган – газету “Наша правда”. У березні 1921 р. виступив з різкою критикою з радянсьофільських позицій діяльності ЗГ УКП. Наприкінці 1921 р. переїхав до Берліна, де вступив до української групи Комуністичної партії Німеччини, почав працювати в радянському представництві. Виконував агентурні доручення більшовиків, зокрема й в оточенні В. Винниченка. Про те, що це було добре відомо самому Володимирі Кириловичу, свідчить, зокрема, його лист до М. Грушевського від 1 березня 1922 р. (ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 43). Влітку 1924 р. П. Дятлів переїхав до Праги, де був співробітником радянського представництва. У січні 1925 р. він повернувся в Україну, вступив до КП(б)У, працював у Наркоматі освіти УСРР, викладав у вузах Харкова, перекладав для Державного видавництва України (ДВУ). Ю. Тищенко надсилав йому для цієї роботи німецькомовні твори К. Маркса та Ф. Енгельса. Через П. Дятлова, який обіймав посаду секретаря колегії Наркомосвіти, Ю. Тищенко шукав можливість переправлення виданих ним підручників до УСРР. У листі від 4 квітня 1926 р. П. Дятлів умовою такої співпраці висував подання Ю. Тищенком заяви до ВУЦВК з проханням про надання йому громадянства УСРР та СРСР і його повернення на батьківщину (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 239). П. Дятлів був засланий на Соловки і розстріляний наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. (*Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*. – К., 1999. – С. 136).

9. Раковський Християн (1873–1941) – політичний і державний діяч УСРР, у січні–липні 1919 р. та у 1920–1923 рр. очолював уряд радянської України.

10. З 2 лютого 1919 р. Вінниця була центром осідку Директорії УНР. 18 березня – 11 серпня 1919 р. місто перебувало під владою більшовиків.

11. Дідушок Петро (1889–1937) – громадський і політичний діяч, правник, дипломат. У роки Першої світової війни – чотар Легіону Українських січових стрільців (УСС). З вересня 1916 р. до середини 1917 р. перебував у російському полоні. Член Української Центральної Ради (УЦР). За часів Української Держави – секретар Українського національного союзу. Від грудня 1918 р. – секретар Директорії УНР, у січні–червні 1919 р. – секретар української делегації на Паризькій мировій конференції 1919 р. разом із М. Грушевським, Д. Ісаєвичем та Б. Матюшенком брав участь у Міжнародній конференції Соцінтерну в Люцерні. Від 1920 р. – секретар закордонного бюро УСДРП у Берліні. Близько 1930 р. під прізвищем Гельмер прибув до Москви, де працював в Аерофлоті

Заарештований у грудні 1934 р. за звинуваченням у причетності до організації терористичних актів проти керівників СРСР. 1937 р. розстріляний у Сандормосі разом з братами Василем та Володимиром

12. Калинович Іван (1884–1927) – бібліограф, видавець, перекладач, громадський діяч. Власник видавництва “Всесвітня бібліотека” у Бориславі (1912–1927). Щодо діяльності І. Калиновича за доби визвольних змагань М. Мочульський зазначав: “Велика хуртовина захопила була й Калиновича. Він покинув бібліографічну працю і у 1918 р. став головною особою у нафтовому комісаріаті в Дрогобичі, а потім з укр[аїнською] армією пішов за Збруч і боровся там проти галицької диктатури. Посол до Української Національної Ради ЗУНР і депутат Трудового Конгресу в Києві. 1920 р. – член ЗГ УКП у Відні і керівник її видань. Після Кам’янецької катастрофи він опинився у Відні і працював у редакції “Нова Доба”, а коли не було йому з чого жити у Відні, він вернувся до Галичини й осів у Золочеві, де працював у економічних та освітніх українських установах, а також продовжував бібліографічну працю” (Некролог // Україна – 1927. – Кн. 6. – С. 211). Автор багатьох бібліографічних покажчиків, зокрема “Показчика до української соціалістичної і комуністичної літератури”, виданого у Відні в серії “Бібліотека “Нової доби” 1920 р. Після повернення на батьківщину І. Калинович був секретарем бібліографічної комісії НТШ, керівником бібліотечно-бібліографічного бюро у Золочеві. Особисті якості І. Калиновича викликали застереження не лише у Ю. Тищенка. 27 жовтня 1922 р. М. Грушевський писав К. Студинському “Калиновичу прошу не давати більше книг, поки в цілості не сплатить попереднього. Він проворний чоловік, і варто йому допомогти, але він – між нами – не дуже твердий в слові, і в очі облесний, а за очі обмовний” (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 52). З 1927 р. І. Калинович видавав у Львові тижневик “Наше слово” – орган Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання (“Сель-Роб”), який пропагував соціалізм більшовицького зразка.

13. Після проголошення 21 березня 1919 р. Угорської радянської республіки (УРР) нова влада здійснила спробу ліквідації та конфіскації майна Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті. Мотивом такого заходу було те, що вона репрезентує уряд, який перебуває в стані війни з Російською радянською республікою. Для залагодження ситуації було організовано переговори між В. Винниченком та комісаром закордонних справ УРР Белою Куном, який погодився на них, зважаючи на те, що будучи “українським самостійником”, письменник виступає за радянський устрій. Викликаний телеграмою голови української місії в Угорщині М. Галагана, 28 березня 1919 р. В. Винниченко виїхав з Відня. У поїзді його супроводжували Ю. Тищенко та якийсь Бірінський. Перший, напевно, виконував функції секретаря, другий міг бути охоронцем. Принаймні, М. Галаган не називає Бірінського серед учасників зустрічі з Б. Куном. Переговори розпочалися 31 березня і тривали близько двох тижнів. Угорські комуністи подівалися на посередництво В. Винниченка у справі отримання військової допомоги від більшовиків, обіцяючи представникам УНР своє сприяння у налагодженні стосунків з Москвою. За визначенням В. Винниченка, всі надії угорського уряду на утримання нового режиму були пов’язані з радянською Росією й Україною. “Але між нею й цими рідними їй державами була перегородка з Галичини. Коли б ця перегородка можна було пробити й з’єднатись з Росією, становище Угорщини зразу значно зміцнилося б” (Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. – К.; Відень, 1920. – С. 321). У направленій до Москви ноті було сформульовано умови україно-угорського порозуміння. Текст цього документа записував зі слів В. Винниченка та М. Галагана і реда-

гував Ю. Тищенко (*Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)* / Передм. Т. Осташко, В. Соловійова – К., 2005. – С. 445). У ньому йшлося, зокрема, про створення Української радянської республіки в етнічних межах та організацію воєнного союзу соціалістичних республік тощо. Відповідь наркома закордонних справ Х. Раковського була негативною, оскільки він категорично відмовився від переговорів з В. Винниченком як представником “дрібнобуржуазної ідеології” (*Матяш І., Мушинка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині історія, спогади, архівні документи* – К., 2005. – С. 27–29). Таким чином, місія В. Винниченка не мала практичних наслідків. Про роль і настрої Ю. Тищенка під час цієї поїздки та про його дипломатичні здібності свідчив сам Володимир Кирилович, розповідаючи про їхнє повернення до Відня: “Ю[рій] П[илипович] суворо і сонно сидить і на всі звернення до нього по-французьки відповідає по-німецьки: «Данке шен»” (*Винниченко В. Щоденник..* – Т. I. – С. 349).

14. Дніпросоюз – центральний союз кооперативних споживчих спілок. Заснований у Києві 1917 р. Окрім іншого, займався видавничою діяльністю. У 1920 р. був реорганізований у Всеукраїнську кооперативну спілку. До 1921 р. продовжував свою діяльність у Відні. Ю. Тищенко користувався посередництвом Дніпросоюзу для переправки виданих за кордоном книжок в Україну. Про згаданий у щоденнику епізод він писав: “На Україні кипіло повстання проти гетьмана, кордон закрито, а сім вагонів підручників, які експедитор відправив з Відня на Україну в січні 1919 року, застрягли в Станіславі. Тільки в березні пощастило мені дістатись до Будапешту і продати всі підручники кооперативу «Дніпросоюз». Літом 1919 року вони були вже на Україні. Таким чином, територію, не обсажену ще більшовиками, забезпечено шкільними підручниками” (*Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва...* – С. 12).

15. Йдеться про видання: *Левинський В. Народність і держава*. – К.; Відень, 1919.

16. Розалія Яковлевна – дружина В. Винниченка

17. Юркевич Левко (1884–1917 або 1918) – політичний діяч, публіцист, письменник. Член РУП, один із засновників УСДРП. 1907 р. виїхав за кордон, де закінчив навчання в університеті 3 1911 р. мешкав у Франції, Львові, з 1914 р. – у Швейцарії. Використовував отриману від батька спадщину на потреби УСДРП. Разом з В. Винниченком та Ю. Тищенком у 1911 р. заснував видавниче товариство “Дзвін”. При цьому кожний з учасників проекту мав внести пай у п’ятсот карбованців. В. Винниченко відрахував потрібну суму з гонорарів за свої твори, що друкувало видавництво. Грошовий внесок за Ю. Тищенка перевів з-за кордону Л. Юркевич. Окрім інших соціал-демократичних видань, фінансував київський журнал “Дзвін” (*Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва...* – С. 9–10). Після Лютневої революції 1917 р. намагався повернутись в Україну. Помер у Москві.

18. Роман В. Винниченка “Рівновага” вперше вийшов друком у 1912 р. в московському видавництві “Земля” російською мовою під назвою “На весах жизни”. Українською мовою був уперше надрукований в Києві 1913 р. У даному випадку йдеться про: *Винниченко В. Твори*. – К.; Відень, 1919. – Т. 6: Рівновага.

19. Матюшенко Борис (1883–1944) – громадський і політичний діяч, лікар, дійсний член НТШ. Активний член РУП та УСДРП. З 1905 р. працював у санітарній управі Києва, з 1909 – в клініці Університетусв. Володимира. Організатор медично-санітарної служби України, очолював Головну медично-санітарну управу при Генеральному секретаріаті, директор Департаменту здоров’я за доби Гетьманату. Член української делегації на Міровій конференції у Парижі. 1919 р. разом з М. Грушевським, П. Дідушком, Д. Ісаєвичем брав участь у Міжнародній конференції Соцінтерну в Люцерні. Один із

засновників Закордонного бюро Українського Червоного Хреста (1919–1921). З 1922 р. мешкав у Празі. Засновник та голова (1922–1935) Спільки українських лікарів у Чехословаччині (СУЛ), редактор “Українського медичного журналу”. Як членові УСДПБ. Матюшенку вдалося встановити широкі зв’язки з провідними колами Чеської соціал-демократичної партії, яка мала великий вплив в уряді, і добитися щедрої фінансової допомоги українським лікарям та еміграційним інституціям. У 1923–1928 рр. СУЛ отримала понад 500 000 корон на допомогіві акції та 120 000 корон на видавничі цілі. Нею було закуплено великий транспорт медичної літератури, яку зберігали в Берліні, а 1927 р. передали до Медичної секції ВУАН Професор Українського вільного університету (УВУ) та Української господарчої академії в Подебрадах (УГА) (Борис Матюшенко – лікар-гігієніст, учений і суспільно-політичний діяч // *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – С. 67–76).

20. Йдеться про найдраматичніший етап українсько-польської війни 1918–1919 рр. 7 червня 1919 р. УГА розпочала наступальну операцію у районі м. Чорткова з метою визволення всієї території ЗУНР. За три тижні українські війська наблизилися до Львова. 25 червня 1919 р. Найвища Рада Паризької мирової конференції підтримала позицію Польщі і погодилася на тимчасову окупацію Східної Галичини її військами, залишивши юридичні права над цією територією за союзними державами. Під тиском польської армії 18 липня 1919 р. УГА відступила за Збруч. Згідно з Договором між союзними державами і Польщею, укладеним 21 листопада 1919 р., Східна Галичина входила до складу Польщі на правах територіальної автономії.

21. Навесні 1919 р. Добровольча армія під командуванням А. Денікіна розпочала наступ з Північного Кавказу з метою відновлення “единой и неделимой России” в її колишніх межах. Упродовж наступних місяців денікінцями було захоплено Донбас і значну територію від Царицина до Харкова і Катеринослава. 3 липня розпочався наступ на Москву. Полтаву денікінці зайняли 29 липня. До осені 1919 р. більшість території колишньої підросійської України опинилася під контролем Денікіна. Ставлення до цього серед українських діячів було неоднозначним. Різний політичний досвід минулого обумовлював те, що одні бачили в денікінцях запеклих ворогів, а інші сподівалися через компроміс з ними знайти порозуміння з Антантою. Наприкінці липня 1919 р. ширилися чутки про наміри Директорії вступити в переговори з денікінцями, що поділило українських діячів на два табори – так званих “петлюрівців” і “винниченківців”. Думку останніх, які вважали компроміс з Денікіним злочином проти ідеї національного визволення, відображають нотатки зі щоденника Ю. Тищенка.

22. Олександр Олесь – один з найближчих приятелів Ю. Тищенка, який вже наприкінці 1940-х рр. писав: “37 літ життя разом з Олесем – це довгий шлях. На ньому мало квіток. Доводилося і нам, як і тим героям із його символічної п’єси “По дорозі в казку”, продиратись крізь колючі терни та хащі. Але тепер, коли згадую про зустрічі з ним, у мене виникає лише одне бажання, щоб пережите повернулося ще раз”. Два діячі зустрілися 1909 р. в Українському клубі і після переїзду О. Олесь до Києва стали добрими друзями, яких поєднувала співпраця навколо ЛНВ, часописів “Українська хата” та “Дзвін”. Опинившись в еміграції, обидва співпрацювали в Союзі українських журналістів і письменників та Союзі “Голодним України”. Упродовж багатьох років досвідчений книгар Ю. Тищенко намагався надати поетові, що перебував у злиднях, всіляку матеріальну підтримку – від організації його ювілею до продажу його видань через власну книгарню у Празі. Ю. Тищенко був серед нечисленного гурту друзів, які були з

поетом в останні дні його земного шляху (*Тищенко (Сірій) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 76–83).

23. Піснячевський Віктор (1883–1933) – громадський діяч і журналіст. Був кореспондентом газети “Рада” у Петербурзі, брав активну участь в організації української парламентської фракції у І Державній думі Росії, ініціатор видання газети “Рідна справа/Думські вісті” – органу української фракції у ІІ Держдумі. Друкувався в ЛНВ, з приводу чого зустрічався з Ю. Тищенком під час своїх приїздів до Києва. За часів Української революції видавав в Одесі газети “Одеський листок” та “Україна молодая”. Перебував в еміграції у Відні, де з 1919 р. видавав суспільно-політичний і культурологічний гижневик “Воля” (з 1921 р. – “Воля України”). У 1921 р. на основі редакції було створено видавництво “Наша воля”. Певний час редакція “Воли” була центром українського життя у Відні. Тут 1 липня 1919 р. з ініціативи О. Олесея, В. Піснячевського та О. Степаненка відбулося відкриття Українського клубу, учасники якого збиралися заснувати за кордоном філію Українського Наукового товариства. Проте через відсутність матеріальних засобів ці починання не мали розвитку. (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 70).

Редагована В. Піснячевським “Воля” фактично декларувала позиції уряду УНР, а з часом його закордонного центру. У своїх публікаціях журналіст виступав з різкою критикою опорадянської орієнтації українського руху. Приклад подібних випадів В. Піснячевського наводив у своєму щоденнику Є. Чикаленко “В віденській “Воли” (січень 1920 р., т. I, ч. 5) В. О. Піснячевський у двох статтях і кількох замітках “разделал” М. С. Грушевського та В. К. Винниченка за їхній большевизм. Піснячевський ще колись до “Ради” прислав був з Петербурга статтю, в якій вилаяв Грушевського за його кадетизм, а коли я тої статті не надрукував то він страшенно розсердився і перестав писати до “Ради”. Тепер йому, як редакторові “Воли”, ніхто не забороняє лаятись, то він так розперезався, що аж ніяково читати. Досі ніхто ще проти Грушевського спечатно не виступав так гостро, коли не лічити анонімною брошурки, що видана у Львові 1913 року з метою провалити його на виборах в Науковому Г-ві ім Шевченка [...]” (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 245). Виступи В. Піснячевського в віденській емігрантській більшості яких з упередженням ставилася до діяльності уряду УНР, сприймали різко негативно. За словами А. Хомика публіцист уникав спілкування з українцями. Зокрема, він побоювався бувати в кафе “Геренгоф”, де сходилися всі – від комуністів до монархістів, “щоб не побили” (Цит. за: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 215). З часом В. Піснячевський відійшов від громадської діяльності, з 1923 р. оселився у Братиславі, де працював за фахом – був шеф-лікарем інженерного полку, а також лікарем робітничої страхової каси.

24. Степаненко Олександр (?–1924) – політичний і кооперативний діяч, за фахом – ветеринарний лікар. Член РУП, один із засновників Української народної партії (1901–1902). Формальний редактор-видавець часопису “Засів” (грудень 1911 – серпень 1912 рр.). Автор публікацій з проблем виховання молоді, учасник ІІ Всеукраїнського студентського з’їзду у Львові (1913). Фінансував українські видання. Зокрема його коштом було видано другу поетичну збірку О. Олесея (*Листування Михайла Грушевського/Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко.* – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. III. – С. 610). Член УЦР та Київської губернської Ради об’єднаних громадських організацій. Наприкінці квітня 1917 р. на сторінках часописів “Русское слово” і “Киевская мысль” О. Степаненка було звинувачено у зв’язках з охранкою. Спеціальна комісія

УЦР, яка займалася розглядом цієї справи, спростувала подану інформацію. Проте факту реабілітації О. Степаненка вже не було надано такого розголосу якого набула його компротетация. Один з організаторів Української партії соціалістів-самостійників (грудень 1917 р.), секретар її фракції в УЦР. За Директорії – економічний радник УНР у Відні. У 1922 р. повернувся в Україну. Був висланий до РРФСР, де помер.

25. Бородай Олександр – громадський діяч, інженер за фахом. Народився на Полтавщині. По закінченні кадетського корпусу у 1870-х рр. емігрував спочатку до Мюнхена, де закінчив політехнічний інститут, потім – до Америки. Тут О. Бородай прожив близько двадцяти років і працював як інженер-електротехнік. У середині 1890-х рр. він отримав посаду в американському електричному товаристві в Петербурзі. Був одним з активних діячів петербурзької української громади та загальної безпартійної української організації. Кілька років на початку ХХ ст. мешкав у Києві. Virізнявся екстравагантними вчинками. Як зазначав Є. Чикаленко, О. Бородай справляв враження “варята, що не вмере, поки не помочить рук своїх в кацапській крові [...]”. Тоді це вже був зовсім сивий дід, великий на зріст, огрядний, з великою лисою головою і довгими, білими запорозькими вусами. Сам він себе називав “американським гайдамакою”. Хоч він справді мав вигляд гайдамаки, але в дійсності це був досить сентиментальний український ідеаліст, що, здавалося, тільки удавав із себе якогось хижака” (Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 169–170). У романі “Хочу” О. Бородай виведений під іменем Андрія Степановича Сосненка, який “прищеплював” українство головному герою Андрію Халепі. Описаний В. Винниченком у романі сюжет з бійкою, яку влаштував Андрій Сосненко просто серед вулиці, взятий автором з анекдотів про численні “бешкети”, які О. Бородай “виробляв з москалями”.

26. Сисан – можливо, автор має на увазі Миколу Сисака – представника лівих соціал-демократів, патологоанатома за фахом, члена Спілки українських лікарів у Чехії.

27. Черкасенко Спиридон (1876–1940) – учитель народної школи при копальнях в Юзівці, звільнений з посади за участь у робітничому русі. Після відбуття покарання переїхав до Києва, де був співробітником “Ради” та ЛНВ. До цього часу відноситься його знайомство з Ю. Тищенком. Обидва, будучи колишніми вчителями, добре розумілися на шкільній справі й зійшлися у спільній праці з розбудови національної освіти. С. Черкасенко разом з Г. Шерстюком заснував товариство “Український учитель”, яке видавало літературу для народної школи. Серед іншого “Українським учителем” були надруковані підручник Ю. Сірого з природознавства та пізнавальне оповідання для дітей молодшого віку “Світова мандрівка краплини води”. Товариство започаткувало педагогічний журнал “Світло”, з яким також співпрацював Ю. Тищенко. Заборонене за часів Першої світової війни видавництво поновило свою діяльність 1917 р. під назвою “Рідна школа” як філія товариства “Дзвін”. С. Черкасенко був автором букваря “Початок” та читанок для чотирьох ступенів народної школи, які друкувалися з 1918 р. у Відні (Тищенко Ю. З історії української дитячої книжки // За рідну книжку дітям. – Париж; Нью-Йорк; Торонто; Буенос-Айрес; Мельбурн, 1951. – С. 5–21).

28. Стах – псевдонім С. Черкасенка

29. Сірий Юрій – псевдонім Ю. Тищенка. Йдеться про видання: *Сірий Ю.* Новелі. – К.; Відень: Видавниче товариство “Дзвін”, 1920.

30. Залізник Микола (1888–1950) – громадський і політичний діяч, публіцист один із провідників УПСР, засновник першої в Києві організації соціалістів-революціонерів (1905 р.). Був заарештований, втік з в’язниці за кордон у Львові брав активну участь у студентському русі. У 1907 р. М. Залізник та Ю. Тищенко майже одночасно опинилися

у Галичині. Позналилися, очевидно, через М. Грушевського який залучив обох до співпраці. М. Залізняк став одним з провідних публіцистів ЛНВ. Ю. Тищенко завідував його київською редакцією, тому вони регулярно спілкувалися у видавничих справах. Ю. Тищенко був добре поінформований про політичну діяльність М. Залізняка. Зокрема, дізнавшись про події у Львівському університеті 1 червня 1910 р., він запитував М. Грушевського “Чи живий Мик. Залізняк?” (ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 468). М. Залізняк – один з організаторів СВУ 1918 р. – член делегації УНР на мирових переговорах у Брест-Литовську 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. Як представник видавництва “Серп і молот” входив до Об’єднання українських видавців. Н. Суровцова загадувала про М. Залізняка: “Непоказний, низенький, з якимсь скитським, майже безбородим обличчям, він не справляв жодного враження, але думати і діяти, казали, він умів. У дипломатичній кар’єрі він нічого особливого не досяг, був послом у Фінляндії, але кошти придбав величезні і зумів їх “до ладу” використати, хоч і в особистих також інтересах. Він був есер, але нічим не був схожий до своїх колег переважно типу “старих народовольців”. Залізняк мав величезну і відому прекрасну бібліотеку знав і любив книгу” (Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 148). М. Залізняк отримав ступінь доктора філософії і викладав в Українському Вільному Університеті (УВУ). Пізніше йому було надане австрійське громадянство. У 1945 р. був заарештований радянськими окупаційними військами, засуджений до 15 років ув’язнення, помер у тюрмі.

31. Союз українських журналістів і письменників у Відні заснований у вересні 1919 р. з метою згуртування українських журналістів і письменників, які опинилися в еміграції, захисту їхніх професійних інтересів, інформування міжнародної спільноти про ситуацію в Україні через засоби масової інформації та міжнародні організації, забезпечення матеріальної підтримки своїх членів. Головою організації було обрано В. Кушніра, заступником О. Олесю, який з 1923 р. очолював Союз. У 1922 р. до складу Союзу входило 68 осіб. Найбільшого поширення в його діяльності набули літературні вечори, один з яких описав у своєму щоденнику Ю. Тищенко У листопаді 1920 р. Союзом були організовані академічні виклади для інтелігенції, які з початком 1921 р. набули регулярного характеру і були організовані як Український Вільний Університет (УВУ). З 1925 р. Союз працював у Празі (Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 64–66).

32. У записках Ю. Тищенка, безперечно, йдеться про видатного громадського державного діяча, історика мистецтва Дмитра Антоновича (1877–1945). Наявність ініціала “В”, можливо, пояснюється бажанням автора або приховати саркастичні відгуки про старого товариша по УСДРП, або посилити іронічний наголос, порівнюючи сина з видатним батьком. Знайомство двох діячів слід віднести до часів їхньої співпраці навколо заснованого 1913 р. у Києві літературно-мистецького та суспільно-політичного журналу “Дзвін”, перші чотири числа якого вийшли під редакцією Д. Антоновича. За кордон Д. Антонович вїхав 1919 р. як голова дипломатичної місії УНР у Римі. З початку 1920 р. мешкав у Відні, восени 1921 р. перебрався до Чехо-Словаччини. На початку 1923 р. вів переговори з В. Винниченком про заснування Єдиного революційно-демократичного фронту і дав свою згоду на участь у ньому (Винниченко В. Щоденник / Ред. Г. Костюк – Едмонтон, Нью-Йорк, 1983. – Т. II: 1921–1925. – С. 171, 180). Проте особливої політичної активності в еміграції не виявляв, цілком зосередившись на культурницькій праці, ставши, за визначенням С. Наріжного, окрасою мистецтвознавчої науки та одним з лідерів тогочасного інтелектуального життя (Наріжний С. Українська еміграція. Культурна

праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 8). Один з ініціаторів створення УВУ, його професор та ректор (1928–1930, 1937–1938), упродовж двадцяти років був директором Музею визвольної боротьби України, організатор та директор Студії пластичного мистецтва у Празі. Голова Українського історико-філологічного товариства (1925–1945). Окрім неформальних, підтримував з Ю. Тищенком офіційні стосунки як голова Бібліотечної комісії УВУ, для якого отримував видання “Дзвону” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2).

33. Хомик Артим (1881–1921) – письменник, журналіст. Викладач гімназії з Галичини, напередодні Першої світової війни опинився у Києві в справах співпраці з журналом “Українська хата”. За допомоги М. Шаповала йому вдалося уникнути висилки і отримати посаду в лісництві на межі Чернігівщини й Орловщини. За часів революції співпрацював у газеті “Відродження”, був заарештований за гетьманату Як знавець мов А. Хомик був призначений до дипломатичної місії УНР на Міровій конференції в Парижі. Проте він так і не дістався туди через адміністративну тяганину і затримався у Відні, де став співробітником тижневика “Воля”. У 1921 р. у товаристві “Вернигора” був виданий його підручник з географії України у двох частинах. Перша збірка творів А. Хомика “Всесильний доляр і інші новелі” була видана вже по його смерті товариством “Чайка”. М. Шаповал писав про нього: “Самотник, журналіст-філософ, спартанськи простий і демократичний в житті і звичках, він лелівав одну мрію – відродження свого народу. Без надій на особисте щастя, з скепсисом що-до принади життя, він хотів цих принад для великого майже бездушно національного колективу здібний був на жертви для його” (*Шаповал М. Артим Хомик (уринок із споминів) // Хомик А. Всесильний доляр і інші новелі. – К.; Відень; Львів, 1922. – С. 5–19.*)

34. Турянський Осип (1880–1933) – письменник-символіст і літературний критик, учитель за фахом, викладав в УВУ. У щоденнику Ю. Тищенко згадує про психологічну повість-поему. *Турянський О. Поза межами болю: Картина з безодні. – Відень; Чикаго: Накладом Української мистецької накладні і книгарні у Відні, 1921.*

35. Федів Ігор (1895–1962) – громадський діяч, географ, педагог, видавець. Колишній вояк УСС. На еміграції у Відні був активним діячем студентського руху членом Українського товариства прихильників освіти, головою заснованого у травні 1921 р. Українського руханково-спортивного товариства, очолював Товариство “Січ”, редагував заснований у лютому 1921 р. місячник “Молоде життя”. З 1923 р. І. Федів мешкав у Празі, де упродовж року очолював Центральний союз українського студентства. У 1929 р. він переїхав до Львова. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині, Тунісі, Канаді.

36. Назарук Осип (1883–1940) – громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, адвокат. Член Української радикальної партії (1905–1923). У серпні 1914 р. був ув’язнений за звинуваченням проти австрійській діяльності і кілька місяців перебував у таборі інтернованих у Талергофі. Після звільнення виїхав до Швеції і Норвегії як представник пресових органів СВУ. Член Загальної української ради. За дорученням командування УГА брав участь в антигетьманському повстанні. У грудні 1918 – червні 1919 рр. О. Назарук був керівником Головного управління преси і пропаганди УНР. З червня 1919 р. керував роботою Пресової квартири УГА і редагував газету “Стрілець”. У листопаді 1919 р. разом із Є. Петрушевичем переїхав до Відня, де був уповноваженим зі справ преси і пропаганди урядового центру ЗУНР. У серпні 1922 р. О. Назарук виїхав до Канади як надзвичайний представник ЗУНР. Став прихильником гетьманського руху. У 1922–1927 рр. мешкав у США, потім повернувся до Львова, звідки 1939 р. переїхав

до Варшави (Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк. – Львів, 2004. – С. 9–10).

37. Карманський Петро (1878–1956) – поет-модерніст, перекладач, учителював у гімназіях Галичини. Перші твори були надруковані 1899 р. у газеті “Руслан”. Знайомство Ю. Тищенко з П. Карманським, принаймні заочне, відноситься до часів їхньої співпраці в ЛНВ, де регулярно вміщувалися твори поета. З 1915 р. П. Карманський перебував у Відні, працював у таборах військовополонених у Німеччині. Виконував дипломатичні доручення уряду ЗУНР, зокрема 1922 р. він був відправлений для збору коштів до Бразилії, де мешкав до 1931 р. Після повернення з-за океану у 1931 р. працював учителем гімназії в Дрогобичі, пізніше мешкав у Львові. Викладав у Львівському університеті, був директором меморіального музею І. Франка (1944–1946). Член Спілки радянських письменників (з 1940 р.).

38. Кафе “Герренгоф Кранц” – місце неформальних зустрічей українських емігрантів. За спогадами Н. Суровцової, воно містилося у центрі міста, неподалік опери на Кертнерштрассе. “Кафе було велике, з високими залами – одна виходила на вулицю, друга менша, але більш інтимна і не така пишна, виходила у глибину – його саме ми й полюбили. Взагалі європейські кафе припали до смаку безпритульним безбачкам. Там полагоджувалися ділові справи, відбувалися невеликі засідання, там зустрічалися поважні діячі і молодь, там можна було знайти працю, помешкання, довідатись політичні новини, українські сенсації, послухати й погомоніти про Україну” (Суровцова Н. Спогади... – С. 104).

39. Йдеться про поїздку В. Винниченка до Москви і Харкова у травні–вересні 1920 р., під час якої він зустрівся з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Х. Раковським та отримав пропозицію стати заступником голови РНК і наркома закордонних справ УСРР. Наполягаючи на тому, що радянська влада в Україні має бути національною, В. Винниченко висунув вимогу про введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У, але йому було відмовлено. Пересвідчившись у неможливості співпраці з більшовиками, відбув за кордон (Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко... – С. 233–287). Поїздка В. Винниченка і його переговори з більшовиками стали приводом для різноманітних чуток серед українських емігрантів, деякі з них вже бачили письменника головою уряду радянської України. Тому його поява у Карлсбаді в перші дні жовтня 1920 р. була зовсім неочікуваною зокрема для Є. Чикаленка та М. Шаповала, які перебували там. Невдала спроба повернутися на батьківщину спричинила у В. Винниченка тяжку депресію. Про його пригнічений стан свідчить Є. Чикаленко “Він страшенно змарнів, постарівся і робить враження прибитого, приглушеного[...] Винниченко побачив, що коли він стане навіть на чолі радянського уряду, то він не зможе повести української політики, бо весь апарат неукраїнський. Розігнати його і замінити українцями неможливо, перше всього через те, що Москва це зрозуміє, як контрреволюцію, як український шовінізм і не допустить того. [...] Але якби навіть Москва і згодилась на заміну всього апарату на український, то українців нема де взяти. Їх не ставало за Ц. Ради, за Гетьманства, за Директорії, то тепер їх ще менше, бо багато повиїздило за кордон, багато порозходило по селах та й українців комуністів майже нема” (Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920... – С. 450). Подорожж України позбавила В. Винниченка політичних ілюзій і перетворила на запеклого противника більшовизму. Наприкінці 1920 р. В. Винниченко збирався виїхати до Відня для продовження роботи у редакції “Нової доби”, проте не отримав візу від австрійського уряду. Його “сидіння у Чехах” тривало до 24 лютого 1921 р., коли письменник виїхав до Берліна (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 28).

40. Дорошенко Володимир (1879–1963) – історик, літературознавець, бібліограф, громадський діяч. Член РУП та УСДРП, один із засновників СВУ. Перебував у Львові з 1908 р., де належав до найближчих співробітників М. Грушевського працював у бібліотечі НТШ. Це обумовило його знайомство і подальшу співпрацю з Ю. Тищенком. Загальний тон їхнього листування є цілком довірчим. Зокрема, В. Дорошенко повідомляв подробиці свого приватного життя, переказував львівські новини, а в листі від 26 березня 1925 р. зазначав: “Галичина заїла мій талант, тримаючи мене весь час в чорному тілі” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 213). На початку 1920-х рр. В. Дорошенко регулярно надсилав Ю. Тищенкові книжки зі Львова, а той, відповідно, видання “Дзвону” та тижневик “Новодоба” для бібліотеки НТШ. Восени 1920 р. Ю. Тищенко переклав працю російського філософа Олександра Богданова “Філософія життєвого досвіду”. Свій переклад він доправив до Львова на перегляд В. Дорошенкові, який вважав, що його потрібно переробити, для чого пропонував свої послуги, виставивши гонорар в 2000 польських марок за аркуш. У листі від 13 квітня 1921 р. він писав: “Я можу запевнити, що дам зразковий переклад. За це можеш бути спокійний”. На запропонований за свою роботу Ю. Тищенком гонорар у 1000 польських марок В. Дорошенко не погодився, називаючи таку оплату кривдою для себе (Там само. – Арк. 206–207). Невідомо, чи було видано у перекладі Ю. Тищенка згадану працю О. Богданова. Проте у серії “Бібліотека «Нової доби»” вийшла друком брошура: *Богданов А. Діалектичний матеріалізм / Пер. Юрій Сірий.* – Відень, 1921. Окрім цього, Ю. Тищенко також надсилав свої оповідання для редакцій В. Дорошенком упродовж 1922 р. часопису “Письмо з «Просвіти»” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 7), які вміщено не було у 1925 р. Ю. Тищенко запропонував своєму приятелю робити коректу видань В. Винниченка та співпрацю з “Новою Україною” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 212). З 1937 р. В. Дорошенко був директором бібліотеки НТШ, від 1944 р. мешкав у Німеччині, з 1949 р. – у США.

41. Сірополко Степан (1872–1959) – громадський і просвітній діяч, бібліограф, педагог. За часів революції – радник з питань освіти при Генеральному секретаріаті, товариш міністра народної освіти УНР. З 1920 р. мешкав у Польщі. Обіймав посади в екзильному уряді УНР, зокрема у січні 1922 – липні 1923 рр. був міністром освіти УНР. У 1925 р. переїхав до Праги, де був професором Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, головою Українського товариства прихильників книги (1927–1934) та заснованим 1930 р. Українського педагогічного товариства. Особисті контакти між ним та Ю. Тищенком ґрунтувалися на зацікавленості обох у справі організації українського шкільництва.

42. “Українські щоденні вісті” – щоденна газета для українського працюючого люду в США. У травні–вересні 1920 р. на шпальтах газети друкувалися твори В. Винниченка “Рівновага”, “Таємність”, “Босяк”.

43. 14 жовтня 1920 р. на нараді українських видавців у Відні було ухвалено рішення про скликання організаційних зборів Союзу українських видавців. Розробку принципів діяльності та проведення організаційних заходів взяли на себе П. Кашинський та Ю. Тищенко. Серед фундаторів Об’єднання, окрім Ю. Тищенка, який представляв “Дзвін”, були П. Кашинський від товариства “Вернигора”, І. Кречотень від Всеукраїнської кооперативної спілки (Дніпросоюзу), А. Крушельницький від “Української книжки” та М. Залізняк від видавництва “Серп і молот” (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1а). Пізніше до нього приєдналися видавничі товариства “Чайка”, “Земля” та “Час”. Нова фундація мала діяти на кооперативних засадах на підставі особних

угод що уклали її учасники. Головною метою Об'єднання було не стільки видавнича діяльність, скільки вирішення проблеми збуту вже виданих книжок. Для цього партнери мали передати у спільне розпорядження всі свої видання, склади, представництва, агенуру та зв'язки з ринками збуту. Передбачалося встановлення узгоджених між учасниками Об'єднання цін на видання та розмірів авторських гонорарів. У статуті організації зазначалося, що “внутрішня умова мусить мати міцні підвалини для торговельної діяльності Союзу, дістаючи від своїх членів певні гарантії і вимагаючи від них і певних обмежень вільної діяльності кожного з них” (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 42–44). Це була своєрідна “джентльменська угода”, яка не мала особливих важелів впливу на її учасників. Більш того, час від часу виникала плутанина навіть з назвою нової фундації. В одних документах вона фігурувала як Об'єднання українських видавничих товариств, в інших – як Об'єднання українських видавців. Це викликало непорозуміння під час розгляду судових справ, які ініціювало Об'єднання для захисту своїх інтересів. Зрештою організація не виправдала сподівань. Давалася взнаки турбота кожного з її учасників у першу чергу про свої власні комерційні претензії, особливо коли йшлося про розподіл грошей, отриманих від реалізації книжок. 13 лютого 1925 р. Ю. Тищенко писав А. Крушельницькому: “Я думаю скоро бути у Відні і постараюсь так чи інакше вийти правно з об'єднання. Його треба конче розв'язати, бо воно крім неприємностей нічого не дає, а особливо мені” (Там само. – Арк. 16).

44. Кречетень Іван – представник Всеукраїнської кооперативної спілки (колишнього Дніпросоюзу) у Відні. Ставши учасником Об'єднання українських видавців, І. Кречетень передав колишній віденський склад, що орендував Дніпросоюз у Маутнера, в спільне користування у квітні 1923 р. виїхав в Україну.

45. Лотоцький Володимир (1888–1958) – журналіст і громадський діяч. У 1913 р. виїхав зі Львова до США, співредактор (1913–1916) і головний редактор (1916–1926) газети “Свобода” в Джерсі-Сіті. Редактор видань Українського Народного Союзу (УНС). Знайомство Ю. Тищенка з В. Лотоцьким належить до його першого перебування у США, куди він прибув у березні 1914 р. на запрошення Товариства “Просвіта”. Як згадував сам видавець, йому здавалось, що пройшовши у Києві впродовж семи років школу організації видавничої та книгарської справи професора М. Грушевського він зможе допомогти американським українцям. Тут Ю. Тищенко отримав посаду співредактора видань “Просвіти”, а В. Лотоцький запропонував йому бути співредактором “Свободи”. Разом вони стали ініціаторами створення української книгарні при УНС. Задля налагодження більш тісних зв'язків з галицькими та наддніпрянськими видавцями у квітні 1914 р. Ю. Тищенко виїхав на батьківщину з тим, щоб невдовзі вирушити назад до Америки. Проте початок війни перешкодив цим планам. Давнє знайомство з В. Лотоцьким стало у пригоді Ю. Тищенкові за часів еміграції, коли сподівання українських видавців були значною мірою пов'язані з Америкою як одним з найбільш перспективних ринків збуту друкованої продукції.

46. Тимофіїв Михайло – громадсько-політичний діяч, економіст, товариш міністра продовольств уряді С. Остапенка. Один із засновників і член Ради Присяжних Українського союзу хліборобів-державників.

47. Чикаленко Євген (1861–1929) – громадський діяч, публіцист, меценат, видавець газет “Громадська думка”, “Рада” та “Нова Рада”. У січні 1919 р. виїхав з Києва до Галичини. Після короткого перебування у Варшаві в травні 1920 р. оселився в Чехії у Карлсбаді, звідки на початку 1921 р. перебрався до Австрії, де мешкав до 1925 р. Перша

зустріч Ю. Тищенка з Є. Чикаленком відбулася у липні 1907 р., коли після втечі з зали суду в Катеринославі він нелегально прибув до Києва у пошуках можливості переправитись за кордон. Оскільки інших адрес, крім редакції “Ради”, яку передплачував і де навіть надрукував у квітні 1907 р. під псевдонімом Галайда свій нарис “За ґратами”, Ю. Тищенко не знав, то звернувся до Є. Чикаленка та С. Єфремова, які відправили його до В. Винниченка. Побіжне знайомство поглибилося впродовж наступних років, коли Ю. Тищенко став довіреною особою М. Грушевського у Києві. Є. Чикаленко цінував відданість завідувача редакції ЛНВ українськомурухові, залишаючись для нього добрим другом і порадником у видавничих справах. Щоб підтримати молодого діяча, видавець “Ради” раз у раз вміщував на шпальтах своєї газети його публікації. Дружба Є. Чикаленка з В. Піснячевським, про яку згадано у щоденнику також пов’язана з давньою співпрацею цих двох діячів навколо газети “Рада”, кореспондентом якої у Петербурзі був В. Піснячевський. Проте Ю. Тищенко значно перебільшив близькість стосунків Є. Чикаленка та В. Піснячевського для якого, як відомо з листа Г. Чикаленко-Келлер, її батько також мав свої “епітети” (Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920... – С. 526). Двоє діячів були швидше одностайними в негативній оцінці соціалістичного радикалізму провідників української революції, а особливо стосовно ілюзій щодо можливості співпраці з більшовиками, які на той час були поширені серед емігрантів. Критикуючи позицію М. Грушевського та В. Винниченка, ліберал Є. Чикаленко у лютому 1920 р. зазначав у своєму щоденнику: “Але якби Україна і завела у себе радянські форми, то все одно московські більшовики не потерпіли б самостійності України. Треба було погодитись з німцями і, опираючись на їх силу, будувати соціалістичну а дрібно-буржуазну самостійну Україну, то вона змогла б відбитись і від Москви, і від Польщі, хочби німці і пішли додому” (Там само. – С. 253). Будучи по суті політичним опонентом Є. Чикаленка, Ю. Тищенко висловив на сторінках щоденника застереження щодо його “хитрості”, певною мірою обороняючи власні погляди та позицію свого друга і соратника В. Винниченка, який, зокрема, дорікав Є. Чикаленку за те, що той листується з В. Піснячевським і дивиться на нього самого очима “Волі”. Проте якщо, розійшовшись з М. Грушевським ще за часів революції, Є. Чикаленко вже не поновлював цих стосунків, то відносини з В. Винниченком до якого він завжди мав певні сентименти, будучи його “хрещеним батьком” у літературній праці, тривали і в еміграції. Інколи посередником між ними виступав Ю. Тищенко. Так, знаючи складний матеріальний стан Є. Чикаленка, В. Винниченко пропонував через нього колишньому меценатові, який у свою чергу в старі часи підтримував молодого письменника, грошову допомогу. Євген Харлампійович був українцем зворушений тим, зазначивши, що “й комуніст до мене, буржуя ставиться як до рідного”. Після чого між двома діячами “відновились давні родинні стосунки” (Там само. – С. 469–472). Можна припустити, що певною мірою за сприяння В. Винниченка Є. Чикаленкові було надано стипендію Українського громадського комітету.

48. Чикаленко (Садик) Юлія Миколаївна (1885–1928) – друга дружина Є. Чикаленка, рідна племінниця його першої дружини Марії Михайлівни. З 1909 р. жила з Є. Чикаленком у громадянському шлюбі.

49. “Нова доба” – щотижнева газета, орган Закордонної групи Української комуністичної партії, що виходила з 1 березня 1920 до 22 жовтня 1921 рр. у Відні під редакцією В. Левинського та Г. Паламаря. До складу її редакційного комітету належав Ю. Тищенко.

50. Згаданий матеріал у “Новій добі” вміщено не було.

51. Йдеться про видання: *Намрон П.* Народна культура і культура особистості. 6 викладів. – Львів: Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок 1921.

52. Йдеться про лист В. Винниченка від 25 травня 1921 р., в якому він повідомляв Ю. Тищенка про свої плани взяти участь у створенні комерційного товариства “Українфільм”. Як відомо, цей проект запропонував В. Винниченкові грузинський консул у Німеччині В. Думбадзе, а М. Грушевський навіть написав сценарій для фільму “Запорожці”. Захопившись новою для себе справою, В. Винниченко був готовий оформити банківську позику під заставу не лише своїх книжок, а й усіх видань “Дзвону”, які збирався перебрати від Ю. Тищенка (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 40–41). Активну участь у справі “Українфільму” брав колишній київський адвокат Марко Віленський, який вважав, що можна взагалі обійтися без позички, продавши видання “Дзвону”. Ю. Тищенко, який на відміну від своїх приятелів добре знався на ситуації з продажем українських книжок, заперечував доцільність подібних фінансових операцій, справедливо стверджуючи, що не варто ризикувати “Дзвоном”, який був єдиним джерелом прибутків для своїх співзасновників, заради примарних перспектив з постановкою кінострічки. У наступних листах В. Винниченко вдався до відвертого тиску на директора “Дзвону”. 25 червня 1921 р. він писав: “Ви розпоряжаєтесь майном “Дзвона” як повновласний власник, не вважаючи нас за товаришів, з якими хоч би порадилися [...] Я гадаю, що Ви, не знаючи її суті (справи з “Українфільмом”. – *О. М.*), хочете мене самого примусити її не робити, бо вона Вам здається непевною з матеріального боку [...] І коли Ви, Юрію Пилиповичу, дійсно хочете зберегти “Дзвін” у такому складі, як він є, то не перешкоджайте цій справі, а допоможіть їй” (Там само. – Арк. 48–49). Зрештою виявилося, що практичний Ю. Тищенко мав рацію. Знайти кошти на “Українфільм” за тодішніх умов не вдалося, а з виїздом В. Думбадзе наприкінці 1921 р. до Америки проект втратив свого головного прихильника і вмер, так і не народившись.

53. Кашинський Павло (1890–?) – видавець, журналіст і педагог, директор видавництва “Вернигора”, видавець і редактор “Osteuropäische Presstdinst” (Відень). Голова заснованої у Відні в січні 1923 р. Ліги української культури різко негативну оцінку Кашинського залишила Н. Суровцова, яка на початку 1920-х рр. у Відні робила переклади для його видавництва: “Не маючи грошей на трамвай, голодна (бо все їстівне було вже знищено напередодні), я подалася пішки на другий кінець міста до свого боса. Мені одчинила елегантна покоївка у накрохмаленому фартушку і сказала, що пан снідають, але пустила мене. У багато прибраній кімнаті сидів мій київський Кашинський і снідав. Біля столу сидів бульдог і дивився на мене. В мене тремтіли ноги, трусилися руки – “В мене зараз немає грошей, подождіть”, – відповів мені видавець, витираючись серветкою. Я обурено сказала йому, що робота здана вже давно, і у мене теж немає грошей. Він глянув на мене, розкрив бумажника і простягнув десять крон. Цього б вистачило на трамвай додому. У мене щось переривалося в горлі. Я взяла простягнуті гроші, кинула недоїдені страви пана Кашинського і так грюкнула дверима, що бульдог загарчав, а покоївка здивовано відчинила мені двері на вулицю” (Суровцова Н. Спогади... – С. 113–114).

54. Тарнів – місто у Польщі, де з 1920 р. до переїзду до Варшави у 1923 р. перебував уряд УНР.

55. “Вернигора” – видавниче товариство в Києві (1916–1921) та у Відні (1918–1923). Його заснували й провадили переважно західноукраїнські діячі. Видавало головним чином підручники, дитячі книжки, мапи, листівки тощо. 1939 р. діяльність товариства було поновлено, у 1946–1948 рр. перенесено до Мюнхена. Директор – П. Кашинський (Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спомини (1918–1922). – Мюнхен, Денвер, 1971. – С. 17).

56. Перший досвід організації книгарської справи Ю. Тищенко здобув у Києві, де з вересня 1907 р. до кінця 1913 р. був довіреною особою М. Грушевського. Крім видавничих питань, йому довелося також опікуватись організацією діяльності книгарні ЛНВ. Слід зазначити, що ця справа належала до найбільших уподобань Ю. Тищенка, і тут він виявив неабияку практичність, успішно конкуруючи двома іншими українськими книгарнями – “Киевской старины” та відкритою в 1911 р. книгарнею видавництва “Час”. Влітку 1908 р. книгарню ЛНВ, яка до того часу була фактично книжковим складом у приміщенні редакції на вул. Прорізній, 14, Ю. Тищенко переніс на вул. Володимирську, 28. Це була справжня крамниця з парадним входом і великими вікнами-вітринами (ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 53). У червні 1913 р. книгарня ЛНВ переїхала на вул. Фундуклівську 12. Тут задля поширення справи і залучення покупців було влаштовано відділ канцелярського приладдя (Там само. – Спр. 583. – Арк. 178). У вересні 1909 р. з ініціативи Ю. Тищенка у Харкові на вул. Рибній, 25 відкрили українську книгарню. Провадженням її справ опікувався Кузьма Безкровний, а з часом колишній співробітник київської книгарні Степан Луценко. Формально заклади були записані на приватних осіб: київський – на Федора Красицького, харківський – на Якова Безкровного, проте фактично обидва були власністю НТШ. Під час конфлікту 1913 р. на адресу М. Грушевського унадали, окрім інших, також і звинувачення в порушенні звітності по книгарнях та неефективності їхньої діяльності. У жовтні 1913 р. НТШ навіть вимагало від київської книгарні повернення вкладених у неї коштів (ЦДАК України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 43–43зв.). Того ж року ці заклади були переоформлені як власність Товариства. Після виїзду Ю. Тищенка з Києва завідування тамтешньою книгарнею перебрав відряджений зі Львова старший прикажчик книгарні НТШ Йосип Сироїд. Поступово справи обох закладів занепали. Київську книгарню було закрито з початком Першої світової війни, а харківську коштом Л. Юркевича улітку 1915 р. придбало товариство “Дзвін” (Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей... – С. 70). За участі Ю. Тищенка наприкінці 1912 р. К. Безкровний заснував українську книгарню у Катеринодарі. Вона також вважалася власністю НТШ і проіснувала до 1917 р. Перебуваючи у підросійській Україні, Ю. Тищенко здійснював заходи щодо відкриття книгарні НТШ у Полтаві (Тищенко Ю. Книгарні “Літературно-Наукового Вісника” на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (спогад) // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – № II. – С. 115–126).

57. “Село” – ілюстрований тижневик для робітників та селян, започаткований М. Грушевським у Києві. Перше число вийшло друком 3 вересня 1909 р. Був припинений через утиски цензури в лютому 1911 р. (Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета “Село” у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 25–46). З моменту виходу першого числа газети до 27 травня 1910 р. формально її редактором-видавцем була Анна Ямпольська. Надалі до виходу останнього числа газети 24 лютого 1911 р. вона залишалася її видавцем, передавши обов’язки редактора Іванові Маличу. Проте обоє були лише підставними особами для легалізації видання. Справжній редактор газети М. Грушевський значну частину часу перебував у Львові. Він визначав програму видання, а Ю. Тищенко, будучий його довіреною особою, фактично перебрав на себе провадження повсякденної видавничої роботи – від формування редакційного портфеля до проведення експедиційних чисел (Тищенко-Сірий Ю. Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1900–1907). – Нью-Йорк, 1955).

58. Левицький Михайло (1891–1933) – громадський діяч, член Револуційно-комуністичного комітету Східної Галичини і Буковини, автор заяви “До пролетаріату

всього світу”, випущеної від імені Комітету у травні 1920 р. Намагався об’єднати навколо проголошеної заяви платформи окремішності української радянської республіки прокомуністично орієновані сили, зокрема пропонував підписати її В. Винниченку (*Винниченко В. Щоденник* – Т. II. – С. 107). У 1920–1924 рр. був дипломатичним представником радянської України у Чехо-Словаччині та Австрії. Один з головних пропагандистів на користь більшовицького ладу в середовищі української еміграції. За словами А. Хомика, М. Левицький, який “із себе представляє великого дипломата, гладкого навіть огрядного по-європейськи одягненого чоловіка”, у розмові з ним змалював Україну “як чистий рай, причому зазначив, що Україна безумовно є самостійною державою з своїм власним економічним апаратом і закордонними представництвами” (Цит. за: *Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)*... – С. 214). М. Левицький у вересні 1921 р. передав М. Грушевському офіційні пропозиції бути головним представником від Українського Червоного Хреста для організації міжнародної допомоги голодуючим (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)... – С. 17–18).

59. Слід зазначити, що сам М. Грушевський спокійно ставився до сатиричних випадів О. Олесея. Наприклад, у листі до поета від 23 січня 1923 р. у відповідь на питання, чи “не гнівається” історик на нього, Михайло Сергійович зазначив: “Що я на Вас “не гнівався” і без того, свідчить моя картка з 16. I, котру Ви тим часом мабуть теж одержали. [...] Поезію Вашу, з-за котрої Ви маєте стільки розговорів, читав і слухав на вчорашнім засіданні журнал[істів] і письменників, на котрим мене теж просили доконче приїхати, – що я і зробив, хоч з великим ущербом своїм” (Листування Михайла Грушевського/ Упор Г. Бурлака – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто 1997 – Т. I. – С. 244, 346).

60. Драгомирецький Микола – голова торговельного Товариства “Сиріус”, заснованого у Відні в грудні 1921 р.

61. Гольдшмідт – власник книгарні у Відні.

62. Напевно, йдеться про неформальні збори українських урядовців. За визначенням Н. Суровцової віденське “адміністративне” життя зосереджувалося навколо готелю “Майсль і Шадн”, що був середом тимчасового еміграційного уряду для представників якого “весь внутрішній сенс діяльності полягав у турботі забезпечити фонди свого закордонного існування [...]. Вони смоткали своє джерельце, походжали в новій незвичній одежі і старалися обминати менш забезпечену частину вже неприкритих втікачів [...] Політика здрібніла на очах, коли танули версальські перспективи, лишилися якісь торговельні, кооперативні спілки... і рештки грошей, грошей, на які були ласі в першу чергу ті, що найдалі стояли від державності української і від інтересів уряду, не кажучи вже, розуміється, про народ. Ця категорія була їм цілком незною, але ворожа самим тим, що “теоретично” мала права на матеріальні цінності. Крім цих людей, на гроші претендували найрізноманітніші організації і просто голодні люди. Організації часом щось робили або хотіли робити, якусь газету, якийсь комітет, представництво, товариство, клуб... Попри те, дехто також мусив би працювати, отже, і продержуватися певний час на поверхні. А просто голодні?” (Суровцова Н. Спогади... – С. 140–141). Серед претендентів на грошові субсидії було і видавництво “Дзвін”. Заходи, що здійснював Ю. Тищенко, мали певний успіх. Тижневик “Воля” не без сарказму зазначав, як його представники “оббивали пороги в “Meissl und Schadn” і зрештою 23 березня 1920 р. одержали нову субсидію в 500 000 корон” (*С-кій. Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція// Воля* – 1921. – Т. III. – Ч. 35. – С. 136). Колишні члени Директорії спробували організувати у Відні противагу очолюваному С. Петлюрою Державному

центру УНР у Тарнові. З цією метою у січні 1921 р. було створено Всеукраїнську національну раду на чолі з С. Шелухініним, що проіснувала до квітня того ж року. Намагання відновити діяльність Директорії за участі її колишніх членів П. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця, В. Винниченка назвав “гумористичною Директорією” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 64). Останньою такою спробою можна вважати створення 1928–1929 рр. Української національної ради за кордоном.

63. Макаренко Андрій (1886–1963) – політичний діяч, інженер-залізничник за фахом. У 1917 р. – голова Спілки залізничників, директор департаменту в Міністерстві залізниць за часів Української Держави. Член Директорії УНР (14 листопада 1918 – 15 листопада 1919 рр.). В. Винниченко назвав П. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця хорошими чесними обивателями, “які совісно, навіть з деяким ентузіазмом ставляться до своєї місії. Вони не вірять у свою соціалістичність і часом зі страхом подивляються куди це їх несе. Але вони не будуть опинатись, коли їх занесе навіть у справжню соціально-революцію” (Винниченко В. Щоденник – Т. I. – С. 310). Така вдача дозволяла А. Макаренку підтримувати контакти з українськими емігрантами з різних політичних таборів. За свідченням В. Винниченка, у травні–липні 1921 р. він та Ю. Тищенко кілька разів зустрічалися з А. Макаренком. Ймовірно, на цих зустрічах йшлося про отримання коштів для продовження видавничої діяльності “Дзвону” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 36, 43). У березні 1923 р. А. Макаренко переїхав до Праги, де співпрацював з УГК. Захистив докторську дисертацію у Високому педагогічному інституті ім. Драгоманова. Після 1945 р. мешкав у Німеччині, з 1951 р. – у США.

64. Ю. Тищенко був заарештований двічі. Вперше – на початку 1906 р. за участь у робітничих заворушеннях на залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Під час подій 1905 р. молодий учитель займався агітацією серед селян та шахтарів, а також брав активну участь у робітничій самообороні. Після арешту Ю. Тищенко був відправлений етапом з Катеринослава до Херсона. Частина цього шляху, від Миколаєва до Херсона, йому довелося долати пішки. Через п’ять місяців перебування в’язниці і після участі в голодуванні політв’язнів Ю. Тищенко був відпущений до суду під заставу. На початку липня 1907 р. його справу розглядав Одеський військовий окружний суд засідання якого відбулося у т. зв. сімферопольських касарнях у Катеринославі. Під час перерви підсудному вдалося втекти (Музей-архів УВАНу США). Вдруге Ю. Тищенка заарештували 16 січня 1916 р. у Харкові, де він перебував нелегально під іменем Федора Гараха за завданням УСДРП. Після дев’ятимісячного ув’язнення в одиночній камері його було передано до Одеського військового суду за звинуваченням у справі 1906 р. Суд який відбувся у жовтні 1916 р. в Одесі, виправдав Ю. Тищенка. Проте одразу з лави підсудних він як військовозобов’язаний був відправлений до російської армії, звідки демобілізувався в серпні 1917 р. (Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва... – С. 11).

65. “Українська трибуна” – непартійна демократична щоденна газета, виходила у Варшаві у 1921–1922 рр. (з 1923 р. – під назвою “Трибуна України”) коштом Є. Лукасевича під керівництвом О. Саліковського за участі провідних українських політичних і культурних діячів С. Петлюри, О. Лотоцького, М. Левицького, А. Ніковського, Л. Чикаленка, М. Вороногота ін. Часопис відображав позицію уряду УНР в екзилі. Серед іншого газета подавала інформацію з різних центрів української еміграції. Упродовж 1921 р. С. Черкасенко під псевдонімом Киянин надрукував тут низку статей “Листи емігранта” про життя української інтелігенції у Відні (Українська трибуна – 1921. – 19 травня, 15 червня). Слід зазначити, що загальний тон цих публікацій зокрема у розділі, присвяченому видавничій справі, був цілком поміркованим.

66. Коропатницький Дмитро – адвокат, член Українського товариства прихильників освіти у Відні, професор УВУ. У листуванні Ю. Тищенка він згадується як учасник торговельного Товариства “Сиріус”. У 1921 р. Д. Коропатницький укладав угоди від імені Об’єднання українських видавців. Упродовж 1923 р. він представляв інтереси Ю. Тищенка у кількох судових процесах, зокрема з приводу “образи честі” проти Зоні Яремчука – напевно, хазяїна квартири, який відмовив Ю. Тищенкові в помешканні (запис від 12 травня 1922 р. – *О. М.*). Цю справу програв, проте на користь позивача було вирішено суперечку з віденським друкарем Штайнманом, який затримував видачу книжок “Дзвону” через несплату видавництвом боргів за папір. На підставі взаємного листування можна стверджувати, що Д. Коропатницький провадив також фінансові справи свого клієнта. Наприклад, 15 червня 1923 р. він, докоряючи Ю. Тищенкові за затримку з оплатою своїх послуг, нагадував: “Я вижимав для Вас в других людей гроші, мав різні неприємності” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 227). Зрештою, так і не отримавши належні йому 80 доларів, у жовтні 1923 р. Д. Коропатницький сам мусив подати судовий позов на клієнта й одночасно звернутися до свого колеги Вальдмана, який відав розподілом отриманих Об’єднанням українських видавців грошей, з вимогою не виплачувати Ю. Тищенкові його частку прибутків, поки той не відшкодує йому борг. Під загрозою судового розгляду Ю. Тищенко віддав розпорядження Вальдманові про виплату боргу Д. Коропатницькому (Там само. – Арк. 213–236).

67. Семака Ілля (1866–1929) – громадський і політичний діяч на Буковині, правник. Під час Першої світової війни – член Загальної української ради у Відні. У 1918 р. був одним з організаторів української влади у Чернівцях. 1918–1919 рр. – член Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР. З січня 1919 р. перебував у Відні, де працював в австрійській Ліквідаційній комісії, згодом – в екзильному уряді ЗУНР. Н. Суровцова згадувала: “Елегантною декоративною постаттю видається і черговий посол, пан Семака, теж гість кав’ярень” (*Суровцова Н.* Спогади... – С. 150). Брав участь в організованому у Відні торговельному Товаристві “Сиріус” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 43–44). У 1920-х рр. І. Семака мешкав у Словаччині.

68. Йдеться про видання: *Валентин В.* Перезва. – Відень; К.: 3 друкарні І. Штайнмана, 1921. – Ч. I.

69. Боря – син Ю. Тищенка від першого шлюбу. Народився 4 грудня 1907 р. на станції Долгінцеве Катеринославської губернії. У 1923–1924 рр. навчався на педагогічних курсах у Кривому Розі. У 1925 р. батькові вдалося переправити його до Праги, де той вступив до Карлового університету. Навчання довелося кілька разів переривати через необхідність лікування від сухот. Перейняв батьківську справу, спеціалізувався на виданні поштівок, марок, нот тощо. Мешкав у Відні, де взяв шлюб з австрійською громадянкою. 16 квітня 1943 р. у подружжя Бориса та Магди Тищенко народився син Петро. Після 1945 р. разом з батьком перебував у таборі для переміщених осіб у Гайкендорфі поблизу Кіля (Листування митрополита Іларіона (Огієнка)... – С. 484–489). Ймовірно, разом з Юрієм Пилиповичем виїхав 1950 р. до США.

70. Сидоренко Григорій (1874–1924) – інженер за фахом, провідний діяч Української партії самостійників-соціалістів, член УЦР. Міністр пошти і телеграфу в уряді В. Голубовича, голова делегації УНР на Міровій конференції в Парижі (з 20 січня 1919 до серпня 1920 рр.). Посол, пізніше – виконувач обов’язків посла УНР у Відні (1919 – початок 1922 рр.). Мешкав у Чехо-Словаччині. Директор бібліотеки УГАВ в Подєбрадах.

71. Базяк Ісаак – громадський діяч, член УПСР. В еміграції у Відні – член Всеукраїнської національної ради, активний діяч Ліги української культури. Як її уповноважений

1923 р. виїхав до Америки для збирання коштів на видавничі потреби (*Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939.* – К., 1999. – С. 28). Є. Чикаленко своєму щоденнику 17 березня 1920 р. називає “якогосьп. Базяка, що живе десь в Естонії”, як автора статті у “Волі” (*Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920...* – С. 271). С. Наріжний зазначав, що “з ініціативи українського емігранта п. Базяка зорганізувався у Варшаві 1928 р. клуб “Прометей”, який мав завдання зближувати емігрантів поневолених народів Сходу Європи. Головою цього клубу був професор Р. Смаль-Стоцький” (*Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.* – Прага, 1942. – Ч. I. – С. 261). На жаль, не вдалося з’ясувати, чи йдеться у всіх цих згадках про одну й ту саму особу

72. У лютому 1919 р. О. Олесь з дипломатичним паспортом УНР виїхав до Будапешта. Вважаючи своє перебування за кордоном тимчасовим, залишив дружину Віру Антонівну та сина Олега в Пущі-Водиці під Києвом. Тривалий час письменник не мав жодних відомостей про долю своїх близьких. Лише у лютому 1923 р. родині вдалося возз’єднатись.

73. Жук Андрій (1880–1968) – громадський і політичний діяч, публіцист Член РУП та УСДРП. Один із засновників та ідеолог СВУ. Наприкінці 1919 р. увійшов до Української народної партії. За даними І. Гирича, у фонді А. Жука в Національному архіві Канади в Оттаві серед матеріалів про життя та діяльність видатних представників українського національно-визвольного руху знаходяться і документи про Ю. Тищенка (*Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація.* – 2002. – № 3. – С. 171). Відповідно така зацікавленість фондоутворювача передбачає багатолітнє знайомство і тривалу співпрацю двох діячів. Можна припустити, що особисте знайомство А. Жука та Ю. Тищенка відбулося у Львові, де перший опинився наприкінці 1907 р., а другий час від часу приїздив з Києва. Обоє належали до кола молодих наддніпрянців, що входили до УСДРП. Безперечно Ю. Тищенкові було відомо про дискусію в середині ЦК партії, що точилася впродовж 1909–1911 рр., безпосередніми учасниками якої були А. Жук та В. Винниченко. Стосунки двох діячів поглибилися у Відні, де А. Жук мешкав з 1914 р., а у 1918–1919 рр. був співробітником в Українській місії. У лютому 1920 р. через незгоду з політикою С. Петлюри, спрямованою на союз із Польщею, він залишив дипломатичну службу і у січні 1921 р. став співзасновником Всеукраїнської національної ради. У 1920–1930 рр. співпрацював із закордонним центром ЗУНР. 1922 р. заснував Комітет оборони західних українських земель, був співробітником журналу “Визволення” (1923), який пропагував ідею галицько-волинської держави як осередку з якого почнеться побудова самостійної України. Окрім політичної діяльності, А. Жук брав активну участь у культурницькому русі, що обумовило зокрема, його співпрацю з Ю. Тищенком. Він був заступником голови Союзу українських журналістів і письменників. На зборах Союзу у 1921 р. А. Жук уперше проголосив свій реферат “До початків українського самостійництва”. Упродовж 1923 р. через Ю. Тищенка А. Жук домагався субсидій для Союзу від очолюваного Є. Вировим Громадського видавничого фонду при УГК. Як і інші українські емігранти, А. Жук часто користався зв’язками Ю. Тищенка для вирішення власних матеріальних проблем. Так, на початку 1924 р. при його посередництві А. Жук продав УГК рукопис погадів Д. Антоновича, а у вересні 1925 р. частину своєї бібліотеки, серед якої були ЗНТШ, ЛНВ, видання СВУ, твори М. Грушевського та Б. Грінченка – Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 8, 13, 60). А. Жук був одним з активних учасників Союзу “Голодним Україні”. Обоє були ініціаторами відзначення ювілею О. Олесь. Як член ювілейного

комітету А. Жук займався організацією продажу книжок поета в Америці, листувався з ювіляром і виступив зі вступною промовою на ювілейній вечірці у Відні (ЦДАВО України – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3–4, 8). У 1930 р. А. Жук переїхав до Львова, де завідував статистичним відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. Від 1940 р. знову оселився у Відні.

74. Віра – перша дружина Ю. Тищенка, у дівочтві – фон Ротріх, вчителька народної школи при залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Взяли шлюб влітку 1906 р. У 1907 р. у подружжя народився син Борис. Як свідчать листи Ю. Тищенка до М. Грушевського після свого повернення у підросійську Україну він відвідав дружину та сина і мусив розірвати шлюб. 27 березня 1908 р. Ю. Тищенко писав: “Все, що було в житті найкращого, в що я вірив, для чого жив – розбито і зруйновано. Нема в мене сім’ї. Час розлуки зробив своє, і я втіряв дружину. Був там, розійшовся як найкраще і зів’язався сам. Вибачте, що ділюсь своїм горем. Се була причина того, що я хотів лишити все на світі, а тепер одумався і буду жити для діла” (ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 222).

75. Кудря Данило – представник Всеукраїнської кооперативної спілки. 14 вересня 1921 р. у Відні було підписано протокол про видання та закупку за кордоном книг для України. Його засвідчили М. Грушевський, А. Крушельницький та В. Мазуренко, а з боку радянської України – Д. Кудрята, дипломатичний представник радянської України М. Левицький (*Pupis P. Ya.* Життя Михайла Грушевського останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 26).

76. British Company – торговельна компанія, якій Об’єднання українських видавців у липні 1921 р. передало право на продаж своїх книжок терміном на один рік. Обрахунок видань здійснювався вагонами і на вагу. По завершенні терміну угоди Британська Компанія мала передати Об’єднанню всі непродані видання, що не було зроблено своєчасно. Тому наприкінці 1922 р. Об’єднання подало позов до австрійського суду. Розгляд справи закінчився у серпні 1923 р. вердиктом згідно з яким Британська Компанія мала виплатити Об’єднанню за заподіяні йому збитки 100 млн. австрійських корон, які видавці мали поділити між собою (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 65). Ю. Тищенко визнавав: “Правду кажучи, з того процесу ми виграли мало, а скорше програли, одно те, що розцінку аркуша суд встановив занадто низьку – 500 кор[он] – се ціна нижча вартості продукції, а друге і найголовніше те, що ми просто загубили вагон книжок, які знаходились на Бессарабії” (Там само. – Спр. 57. – С. 1). Втрати Об’єднання склали близько 200 млн. австрійських корон.

77. Мамчур Павло – уповноважений торговельної фірми “Синадино і Ко” у Кишиневі. Його співпраця з Ю. Тищенком почалася з продажу українських книжок у Бессарабії. У грудні 1921 р. на пропозицію П. Мамчура Ю. Тищенко ініціював організацію у Відні Товариства “Сиріус”, яке мало зайнятися продажем в Європі товарів, які П. Мамчур постачав з Румунії. На початку 1922 р. до Відня надійшло 10 вагонів з салом, а Ю. Тищенко у свою чергу займався підбором насіння для відправки П. Мамчура (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 140, 152). Окрім Ю. Тищенка і П. Мамчура, до складу “Сиріуса” входили А. Вітошинський, Д. Коропатницький, О. Олесь, І. Семака, проф. Конев. Головою було обрано М. Драгомирецького (Там само. – Спр. 55. – Арк. 43–44). Спираючись на листування учасників цього комерційного проекту, можна стверджувати, що їхня діяльність не мала великого успіху. Наприклад, у листі від 6 квітня 1922 р. А. Вітошинський повідомляв, що на нараді з приводу поширення діяльності “Сиріусу”, на якій наполягав Ю. Тищенко, більшість дійшла висновку

“що вигляди на успіх товариства з таким малим капіталом” дуже проблематичні (Там само. – Спр. 45. – Арк. 116).

78. Влітку 1914 р. Ю. Тищенко нелегально приїхав із США до Росії з паспортом на ім'я болгарського офіцера Атанасія Дюльгерова. Після зустрічі в Петербурзі з одним з провідників УСДРП В. Садовським він вирушив до Харкова. Ю. Тищенко мав намір зробити тутешню українську книгарню головним постачальником книжок для Українського Народного Союзу. Через початок Першої світової війни він не зміг повернутися до Америки й опинився на нелегальному становищі. Восени 1914 р. Ю. Тищенко переїхав до Москви, де мешкав під іменем Федора Гараха разом з В. Винниченком і займався виданням дев'ятого тому творів письменника. На початку березня 1915 р. він знову вирушив до Харкова, де займався партійними справами. Ю. Тищенко зняв дачу в селі Карачівці біля Мерефи, куди влітку приїхав В. Винниченко. Тут було проведено кілька політичних нарад. На одній з них разом з представниками катеринославської групи УСДРП було вирішено започаткувати тижневик “Слово”, перше число якого вийшло друком восени 1915 р. за участі В. Винниченка, С. Петлюри, В. Садовського, Я. Довбишенка, Ю. Сірого. Друге число було сконфісковано, а дальший випуск газети заборонено. З Харкова Ю. Тищенко часто навідувався в партійних справах до Катеринослава. Зокрема восени 1915 р. він за відсутності В. Винниченка провів тут конференцію УСДРП. Наприкінці 1915 р. поліція провела масові арешти як в Катеринославі, так і в Харкові. Зокрема, було закрито катеринославську книгарню “Слово” та харківську українську книгарню, а її завідувача С. Луценка заарештовано. 16 січня 1916 р. у Харкові був заарештований і Ю. Тищенко (*Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей... – С. 67–75*).

79. Єремій Михайло (1889–1975) – громадський діяч, член УЦР та Всеукраїнської ради робітничих депутатів, секретар УЦР (з 6 листопада 1917 р.). За часів революції Ю. Тищенко та М. Єремій були колегами – перший редагував “Вістник Генерального секретаріату”, другий – газету “Вісті з Української Центральної Ради”. Через незгоду з політикою УЦР М. Єремій разом з С. Вікулом, В. Садовським та Л. Чикаленком 23 березня 1918 р. подав заяву про вихід з її складу. За Директорії був секретарем української дипломатичної місії у Римі, редактором часопису “La Voce del Ucraina” (1919–1920). У 1921 р. М. Єремій перебрався до ЧСР, де працював в УГА в Подєбрадах. Ініціатор створення Українського центрального спортивного союзу. З 1928 р. мешкав у Швейцарії, де редагував бюлетень “Оіпог” (1928–1944) (*Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 91*). На сторінках щоденника поійменованій Ю. Тищенко Ідушкою є стільки за свій вчинок березні 1918 р., скільки за сатиричні твори на адресу українських діячів, вміщені на сторінках тижневика “Воля”. Їх автор критично ставився до будь-яких спроб співпраці з більшовиками. Зокрема, вважав, що ті використали В. Винниченка. Дісталось від нього і М. Грушевському за співпрацю з есерами.

80. Зважаючи на згаданий автором дипломатичний статус, йдеться про Олександра Лотоцького (1870–1939) – визначного громадського і політичного діяча, публіциста, письменника, який у 1919–1920 рр. очолював місію УНР у Туреччині, після чого до 1922 р., коли він переїхав до Праги, мешкав у Відні.

81. Кедровський Володимир (1890–1970) – військовий і політичний діяч, журналіст, член ЦК УПСР, член УЦР, полковник Армії УНР. З травня 1919 р. – державний інспектор Армії УНР, з осені 1919 до 1921 р. – військовий аташе у дипломатичних представництвах УНР у Латвії, Естонії, Фінляндії. З 1921 р. перебував у Відні, займався журналістикою. 1923 р. перебрався до США, де у 1926–1933 рр. редагував український часопис “Сво-

бода”, у 1955–1963 рр. – керівник українського відділу радіостанції “Голос Америки”. Негативний тон Ю. Тищенка пояснюється певно, поширеними в емігрантському середовищі підозрами у фінансових махінаціях представників дипломатичних місій. Так, буловідомо, що Кедровський у листопаді 1921 р. придбав віллу в Бадені за 1 200 000 австрійських корон (*Ліскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)... – С. 214–215). О. Назарук на шпальтах “Волі” прямо закликав представників дипломатичних місій до публічного каюття, а Є. Чикаленко назвав їх “хамами, що добрались до державної скрині і грабують народні гроші, хто скільки може” (*Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920... – С. 270–271).

82. Колесса Любка – піаністка, донька Олександра Колесси. Навчалася у Є. Зауера у Відні, з 1920 р. з великим успіхом гастролювала в Європі та Америці, з 1940 р. професор королівської консерваторії в Торонто. Н. Суровцова задувала: “Любці було небагато років, колия слухала її перший концерт у Відні. Скромна, гладко зачесана руська синьоока дівчина з прекрасною довгою косою, вона так і виступала по-дівочому, в скромній сукні, без усяких прикрас” (*Суровцова Н.* Спогади... – С. 151).

83. Йдеться про Дмитра Антоновича (див. коментар № 31).

84. На жаль, згадане число тижневика “Воля України” серед київських збірок українці виявити не вдалося. Проте Ю. Тищенко мав вагомі причини називати його співробітників шантажистами, оскільки він сам неодноразово був об’єктом в’їдливої критики, що вміщувалася на шпальтах цього видання. Наприклад, у березні 1921 р. “Воля” прямо звинуватила В. Винниченка у неперемірливості щодо засобів отримання коштів, хай би з якого джерела вони надходили – від УСДРП, московських більшовиків чи від уряду УНР. Діяльність Ю. Тищенка, на думку автора, була головною запорукою матеріального добробуту колишнього голови Директорії УНР: “[...] цікаво було б довідатися, якої заспівав би п. Винниченко колиб його Лічарда і головноуправляючий всіма маєтками Ю. Сірий, замість “Дзвону” заснував би нове видавництво “Калатайло” та “організаційно” перейшов туди з усіма субсидіями” (*С-кій.* Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція// Воля. – 1921. – Т. III. – Ч. 35. – С. 136).

85. Свобода – йдеться про співробітника видавничого товариства “Чайка” Михайла Слободу.

86. Крушельницький Антін (1878–1937) – громадський діяч і письменник, критик, журналіст, педагог. Після окупації Галичини російськими військами за часів Першої світової війни виїхав до Відня. У жовтні 1917 р. А. Крушельницький організував та очолив видавниче товариство “Українська книжка”, яке мало філію у Львові (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 58). У 1918 р. повернувся в Україну – спочатку до Кам’янка-Подільського, потім до Києва, де товариство “Вернигора” надрукувало 20 тисяч примірників підготовлених “Читанок”. Обіймав посаду міністра освіти в уряді Б. Мартоса. Наприкінці жовтня 1919 р. А. Крушельницький був призначений головою педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР, яку було вислано до Праги і Відня для підготовки до друку шкільних книжок і закупівлі навчального приладдя. Через цю інституцію замовлення на підручники отримувало, зокрема, й товариство “Дзвін”, директором якого був Ю. Тищенко (Там само. – Арк. 46). На початку 1920-х рр. А. Крушельницький продовжував займатися видавничою діяльністю, був організатором акційних товариств “Чайка” та “Земля”, до участі в яких намагався залучити місцевий капітал. 28 лютого 1926 р. А. Крушельницький писав В. Стефанику: “За час свого побуту у Відні і праці з німцями та українцями я стільки наївся встиду й <...> ганьби за нашу несолідність, що тепер сказав собі: або ми виховуватимемо молоде покоління у почутті

обов'язку, або нехай розлітається!» (Цит. за: *Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки).* – Львів, Нью-Йорк, 2001. – С. 27). В особистому фонді А. Крушельницького в ЦДАЛ України зберігаються 10 листів Ю. Тищенка до нього за 1920–1925 рр. Ці матеріали дозволяють охарактеризувати відносини двох діячів як партнерські. Зокрема, це стосувалося їхньої співпраці в Об'єднанні українських видавців (ЦДАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 1–16). Помешкання родини Крушельницьких у передмісті Відня Родуаніраз у раз ставало місцем неформального спілкування української громади. Син М. Залізняка Юліан згадував: «Вілла у Крушельницьких була більша від нашої, мала два поверхи. Довкола був великий город.. Наші родини в неділі ходили час до часу на прогулянки.. Вони також стрічалися вечорами, вже без дітей, чи то в одній, чи то в другій хаті з всякими гостями, що приїздили з Відня. Були це українські емігранти, партійні діячі, творча інтелігенція. Сходилися там: Павло Плевако, Євген Чикаленко, Андрій Жук і його дружина Марія, Олександр Олесь, Юрій Сірій, Ольга Басараб, Марія Дольницька, Олена Охримович-Залізник і багато інших» (Цит. за: *Крушельницька Л. І. Рубали ліс... – С. 28 – 29*). У 1923 р. А. Крушельницький виїхав вчителювати до Ужгорода, на початку 1925 р. повернувся до Галичини, де викладав у Рогатині. Наприкінці 1928 р. він оселився у Львові, де заснував кооперативну спілку «Нові шляхи», яка видавала однойменний журнал радянофільського напрямку. На запрошення більшовицького уряду виїхав з сім'єю до Харкова 6 листопада 1934 р. заарештований разом з синами Тарасом та Іваном, які були розстріляні 17 грудня того ж року. У березні 1935 р. А. Крушельницький був засланий на десять років на Соловки. Розстріляний восени 1937 р. у Сандормосі, де також загинули його донька Володимира, сини Богдан та Остап.

87. Бачинський Юліан (1870–1940) – громадський діяч, журналіст, публіцист Член Української радикальної партії, з 1899 р. – УСДП, автор брошури «Ukraina irredenta». Член Української Національної ради ЗУНР–ЗО УНР (1918), у 1919–1921 рр. – представник УНР у Вашингтоні. До 1925 р. мешкав у Відні, звідки переїхав до Берліна, де видавав прорадянський журнал «Вільна трибуна». У листопаді 1933 р. приїхав до Харкова, де в 1934 р. був заарештований. Ю. Бачинський був одним з 37 представників української інтелігенції (серед них – родина Крушельницьких), які проходили по т. зв. «кіровській справі» 1934 р. Після проведеного за рішенням суду «дослідження» Ю. Бачинський був засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер у виправно-трудова таборі (*Піс-кун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)... – С. 535–537*).

88. «Чайка» – акціонерне видавниче товариство, створене на базі львівського видавництва «Українська книжка» за участі віденського друкаря Х. Райзера. Директор – А. Крушельницький

89. Райзер Христофор – власник друкарні у Відні, послугами якої користувався «Дзвін». Після тривалих переговорів, які вів представник «Дзвону» у Відні О. Джуган, 30 грудня 1922 р. Ю. Тищенко не маючи змоги розрахуватися за друк, мусив укласти з друкарнею «Христофор Райзер і сини» угоду згідно з якою вже видані книжки передавалися під контроль друкарні і зберігалися на її складі. «Дзвін» не мав права їх продавати без участі Райзера. При тому 33¹/₃% від грошей, отриманих від продажу, належало друкарні в рахунок боргу «Дзвону» (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 13). Щоб приховати прибутки від продажу книжок, представники «Дзвону» вдавалися до хитрощів, відправляючи замовлені книжки з іншого віденського складу. Наприклад, 11 червня 1923 р. О. Джуган писав Ю. Тищенку: «На адресу друкарні Райзера треба направляти всі замовлення, окрім тих, про які йому не треба знати, наприклад для «Українського слова»» (Там само. – Спр. 49. – Арк. 13).

90. Джуган Омелян – співробітник “Дзвону” та представник Об’єднання українських видавців у Відні. Провадив від імені Ю. Тищенка торговельні справи, брав участь у судових процесах, зокрема з Британською Компанією. У грудні 1924 р. виїхав до м. Козьмін у Польщі, куди був запрошений викладачем гімназії.

91. Вітошинський Айталь – правник, колишній радник Найвищого суду у Відні, у 1918–1919 рр. – голова Військової кодифікаційної комісії УНР. З 1919 р. був радником української місії у Празі, з 1921 р. – радником екзильного уряду УНР у Відні. Брав участь у діяльності віденських Українського Товариства прихильників освіти та Союзу “Голодним України”. Учасник торговельного товариства “Сиріус”. У листі до М. Грушевського, який у квітні 1928 р. просив переслати гроші за отримані з Києва видання ВУАН до Відня на адресу А. Вітошинського для Катерини Грушевської яка перебувала у закордонному відрадженні, Ю. Тищенко відповів: “Се мій старий і добрий знайомий” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 140).

92. Левицький Дмитро (1877–1942) – громадсько-політичний діяч, адвокат. У 1919–1921 рр. – посол УНР у Данії; голова “Молодої Галичини” у Відні (1921–1922). У середині 1923 р. повернувся до Львова, де до середини 1925 р. був відповідальним редактором газети “Діло”. Один із співзасновників і перший голова Українського Національно-Демократичного Об’єднання (1925–1935). Головаредколегії газети “Діло” (1936).

93. Конгрес українських парламентарів у Відні відбувся в березні 1922 р.

94. Паламар Григор – громадсько-політичний діяч, публіцист, співробітник дипломатичної місії УНР у Відні, член Закордонної групи УКП, редактор тижневика “Нова доба”. З жовтня 1924 р. – представник товариства “Дзвін” у Відні.

95. Йдеться про ліквідацію Закордонної групи УКП і розподіл майна тижневика “Нова доба”. Перехід В. Винниченка на антибільшовицькі позиції після подорожі в Україну 1920 р., задекларований ним у першу чергу на шпальтах “Нової доби”, призвів до розколу ЗГ УКП та її саморозпуску у жовтні 1921 р. Проти нового курсу виступили, зокрема, члени берлінської групи УКП Степовий, Мороз, Вікул та інші. Непослідовну позицію мали і деякі з віденців. У листі до Ю. Тищенка від 30 серпня 1921 р. В. Винниченко наполягає на тому, щоб той забрав у І. Калиновича бібліотеку та архів групи, побоюючись за їхню подальшу долю. Він також писав: “Для ліквідації Групи пропоную скласти “ліквідаційну комісію” з т. Паламаря, Вас і мене, або з т. Паламаря і мене. Таким чином Калинович по розпуску Групи не матиме ніякого організаційного зв’язку з нами” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 55–55зв.). У щоденнику провідника ЗГ УКП знаходимо лаконічний запис від 7 вересня 1921 р. щодо “егоїстичного поводження Паламаря і Калиновича” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 49). У той самий день він пише Ю. Тищенку: “Що до Групи то прошу дуже групі гроші видавати перш над усе за видання останнього числа “Доби” (підкреслення авт. – О. М.), а не платити членам Групи Будувсіма силами протестувати коли замість <видання> грошей на групову справу видасте їх на особисті інтереси [...] Нічого не робить без участі Левіні в ліквідаційній комісії. Старайтесь, голубе видати останнє число “Нов[ої] доби”, тоді ми будемо вважати Групу розпущеною остаточно і розпрощаємось з духовно чужими і несимпатичними елементами мирно” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 56–56зв.). Останнє число “Нової доби” вийшло друком 22 жовтня 1921 р.

96. Ржепецький Борис (1895–1976) – громадський і політичний діяч, економіст. Член УПСР, засновник газети “Селянська думка” в Бердичеві (1918–1919). З жовтня 1919 р. – член дипломатичної місії УНР у Польщі. Залишився у Варшаві, де пізніше

працював у Центральній спілці польської промисловості і редагував журнал “Przeгляд gospodarczy”. Збереглися копії листів Ю. Тищенка до Б. Ржепецького, що торкаються реалізації видань “Дзвону” у Варшаві (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 9). З 1950 р. мешкав у США.

97. Гавриленко Спиридон – кооперативний і земський діяч у Бердянському повіті Таврійської губернії З його родиною Ю. Тищенко був пов’язаний близькими стосунками ще з юнацьких років. Юрій Пилипович намагався надати своїм землякам усіляку підтримку. Одного із синів Спиридона – Юхима – він влаштував на службу в товариство “Дзвін” (див. коментар 1. – *О. М.*). Революційні події трагічно позначилися на долях представників цієї селянської родини. Старший із синів С. Гавриленка Василь був розстріляний денікінцями у 1919 р., молодший – Іван, який воював у загонах Н. Махна, загинув у жовтні 1920 р. Сам голова родини у листопаді 1920 р. втік за кордон разом із кримськими біженцями й опинився у Словенії. У серпні 1921 р., намагаючись відшукати свого сина Юхима, він звернувся до Ю. Тищенка, який повідомив, що той перебуває у Києві, і запросив С. Гавриленка до Відня (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 22–33). Після виїзду С. Гавриленка на батьківщину Ю. Тищенко переправляв на його ім’я допомогу від Союзу “Голодним України”.

98. Конев – у своїх листах Ю. Тищенко згадує якогось професора Конєва як учасника торговельного Товариства “Сиріус”.

99. Лихівка – село на Катеринославщині, де мешкав батько першої дружини Ю. Тищенка Олександр Миколайович фон Ротріх – колишній управитель тамтешнього маєтку. За словами Ю. Тищенка, то була “людина доброї і шляхетної вдачі” (Музей-архів УВАН у США). Через нього Юрій Пилипович розшукав свого сина Бориса і пізніше листувався з *О. М. Ротріхом* з приводу відправки Бориса за кордон (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53 – Арк. 89–90).

100. Штефан Іван – Міністр пошти і телеграфу УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Член Закордонної делегації УПСР. Співробітник заснованого М. Грушевським Українського соціологічного інституту (УСІ). Повернувся до УСРР у травні 1922 р. У листі до Ю. Тищенка від 1 червня 1923 р. М. Грушевський повідомляв, що І. Штефан є “великою фігурою в «Українбанку» і виклопотав непогану посаду для П. Христюка” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 119). У Харкові І. Штефан разом з М. Чечелем опікувався оформленням документів для відправлення за кордон Бориса Тищенка.

101. Коцюбинський Юрій (1896–1937) – більшовицький державний і військовий діяч, син Михайла Коцюбинського З 1920 р. перебував на дипломатичній роботі, був повноважним представником радянської України в Австрії з грудня 1921 р. до кінця 1922 р. Репресований, розстріляний.

102. Шраг Микола (1894–1970) – громадсько-політичний діяч, історик права, економіст член УЦР. За Директорії – радник дипломатичної місії УНР у Туреччині Один з організаторів Закордонної делегації УПСР у Відні (1920). У вересні 1921 р. разом із М. Чечелем провадив у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським про повернення в Україну політичних діячів УПСР та легалізацію партії. Співредактор “Борітеся – поборете!” та співробітник УСІ. Перебуваючи у вересні 1922 р. у Варшаві, був посередником у справі обміну книжок між Ю. Тищенком та Книжковою палатою в Києві. У грудні того ж року безуспішно намагався прискорити отримання австрійської візи для Бориса Тищенка (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 161–163). У 1924 р. разом з М. Грушевським повернувся в Україну Працював у

Харкові в Наркоматі зовнішньої торгівлі, був заступником начальника промислово-економічного управління ВРНГ. У 1931 р. засуджений у справі Українського національного центру (УНЦ) до 6 років таборів. У 1950-і рр. викладав у Харківському інституті народного господарства, з 1966 р. – професор кафедри економіки Львівської політехніки.

103. На початку 1922 р. сталося загострення стосунків В. Винниченка та Ю. Тищенка з приводу подальшої долі товариства «Дзвін». Якщо перший не вбачав нічого трагічного у припиненні діяльності видавництва, то другий намагався зберегти «Дзвін» за будь-яких обставин. Проте, як свідчать документи В. Винниченковий його рішення далось не просто. Згаданий у щоденнику Ю. Тищенка лист письменника обмірковувався автором кілька днів. Перша його частина датована 18, а друга – 21 лютого 1922 р. Останній фрагмент, у свою чергу, ніби складається з двох уривків, один з яких дописаний пізніше. В. Винниченко стверджує, що діяльність товариства перетворилася на фікцію, тому її треба припинити, і «нехай кожний член товариства, як хоче, так і упорядковує свої справи». Подібна категоричність була спровокована листом Ю. Тищенка, в якому він наполягав на підвищенні платні службовцям «Дзвону» (*Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 110*). У другій частині листа, отримавши від Ю. Тищенка пропозиції щодо об'єднання з видавництвом «Чайка», В. Винниченко рішучо заперечує такий крок, оскільки це означало би фактичну ліквідацію «Дзвону», а його колишні співвласники через свою фінансову неспроможність не змогли б отримати велику кількість акцій, тому не мали б у новому утворенні ніякого впливу. В. Винниченко зауважував, що він особисто розуміє прагнення Ю. Тищенка розширити видавничу діяльність: «Через те ми, Юрію Пилиповичу не будемо ні в якій мірі в претензії на Вас ні з юридичного ні з морального боку, – коли Ви вийдете з «Дзвону» й вступите в яесь ширше дієздатніше, ніж «Дзвін», товариство» (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 63). Нарешті, у додатку до другої частини листа В. Винниченко погодився на об'єднання з «Чайкою», висунувши такі умови: «1) Лишається назва «Дзвін»; 2) Ідейний напрям в наших руках. Без моєї згоди не може вийти ні одна кн[ижка] під маркою «Дзвону»; 3) Мені зараз після підписання договору виплачується весь мій гонорар; 4) Надалі мої праці оплачуються в 25%» (Там само. – Арк. 63зв.). Непоступливість В. Винниченка не сприяла порозумінню з більш сильними партнерами, якими були віденські друкарі, і унеможливила подальшу співпрацю з ними. Відповідь Ю. Тищенка не збереглася, проте можна припустити, що саме її мав на увазі В. Винниченко який 29 березня 1922 р. занотував «Лист від Сірого з скаргами» (*Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 118*).

104. «Книга» – можливо, йдеться про друкований орган Об'єднання українських видавництв у Відні. Видання замислювалося як періодичний бібліографічний збірник, проте було підготовлено лише одне число під редакцією Д. Антоновича.

105. У листі до Ю. Тищенка від 8 березня 1922 р. В. Винниченко писав: «Ми стоїмо все на тому самому: з огляду на те, що ніякої видавничої діяльності не провадиться і нема виглядів на більш-менш швидке наближення її, з огляду на те, що нам видавництво в такому стані, як воно є, не допомагає в наших тяжких матеріальних обставинах і не може допомогти, – припинити на якийсь час те формальне (підкреслення авт. – О. М.) й фіктивне (підкреслення авт. – О. М.) функціонування його, яке крім видатків, видавництву нічого не дає. Адміністративний апарат розпустити зовсім, заплативши служачим вперед по установленій нормі [...]. Коли ж Ви не згодні з нами, то, очевидно, маєте яесь інше розв'язання питання і просимо поділитись ним з нами. Коли ж маєте бажання взагалі вийти з «Дзвону» і приступити до якогось іншого видавництва, яке може в даний момент провадити діяльність, то ми перепон, розуміється, чинити не будемо і

ми навіть психологічно Вас зрозуміємо” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 64). Це ставило крапку на видавничій діяльності товариства, що мусив визнати і сам Ю. Тищенко. Формально ще деякий час залишаючись директором “Дзвону”, він зосередився на реалізації виданих у попередні роки книжок. У травні 1923 р. він намагався видати під маркою “Дзвону” “Соняшну машину” В. Винниченка, проте не знайшов потрібних грошей. 27 листопада 1924 р. В. Винниченко занотував: “Лист від Сірого (старастяся бідолаха підтримувати животіння «Дзвона», годуючий його виданням брошур, п’єс і т. п.)” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 449). У своїх спогадах, підбиваючи підсумки діяльності “Дзвону”, Ю. Тищенко писав: “1922 року видавнича праця «Дзвону» фактично припинилась, а склади з його виданнями частково потрапили до рук читача тільки під час другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч наших робітників, вивезених з України. Яка доля всього того, що лишилось ще на складах, не знаю [...] Треба взяти на увагу, що все надруковане лежало довгі роки на складах. Чинші за складове виросли до великих розмірів, так само і борги друкарні, які лишилися з 1922 року, знову таки через неможливість збуту з кожним роком зростали через складну опроцентованість і за двадцять років зросли до того, що на покриття їх ледве вистачало тих запасів книг, які були на складах” (Сіпий Ю. Із спогадів про українські видавництва... – С. 12).

106. Союз “Голодним України” – громадська організація, створена у Відні у квітні 1922 р. для надання допомоги постраждалим від голоду 1921 р. Серед засновників Союзу Н. Суровцова – перший голова цієї організації – називала О. Олеся, І. Коссака, М. Чечеля. Зважаючи на авторитет М. Грушевського “ім’я та популярність якого сприяли щедрим даткам”, Н. Суровцова поступилася йому головуванням, залишаючись секретарем Союзу (Суровцова Н. Спогади... – С. 109). Діяльність колишнього голови Центральної Ради мала резонанс і по той бік кордону. Наприклад, А. Скрипка, через якого Союз передавав допомогу голодуючим, писав Ю. Тищенкові: “Для мене було великою приємністю дізнатися з Вашого листа, що головою Комітету від Грушевський З сього роблю висновок, що він здоровий і бере участь в роботі. Я тому радий” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 106зв.). Ю. Тищенко був членом президії Союзу. Щодо його секретарства у цій організації, то виявляється значна розбіжність у датах. Про обрання Ю. Тищенка секретарем Союзу М. Грушевський повідомив Ю. Тищенка лише 1 червня 1923 р. (Там само. – Спр. 47. – Арк. 119–120). Можливо, у листі голови Союзу йшлося про повторне обрання або до того Ю. Тищенко виконував обов’язки технічного секретаря. Окрім матеріальної допомоги, Союз займався збиранням серед закордонних видавництв пожертв у підручниках для українських шкіл, проте не зміг отримати офіційного переліку видань, які радянська влада дозволяла пропустити в Україну, тому подібна форма допомоги не набула значного поширення. 26 листопада 1922 р. М. Грушевський писав Ю. Тищенкові: “Я вчора Вам післав ехpress, а сьогодні згадав ще одне: а щож з цензурою і пожертвою книг? Се ж скандально скінчилась уся справа! Напишіть, як з цензурою. Треба зібрати цілий вагон, то є надія, що піде коштом Черв[оного] Хреста аж на місце, до Києва. Жадних відомостей!” (Там само. – Арк. 82).

107. Чечель Микола (1891–1937) – громадський діяч, інженер, секретар УЦР, член УПСР. Наприкінці 1918 р. виїхав у складі дипломатичної місії УНР на мирові переговори до Версаля. Не одержавши візи до Франції, оселився у Відні. Член закордонної делегації УПСР, співредактор друківаного органу “Борітеся – поборете!”, співробітник УСІ. У травні 1922 р. повернувся в Україну, працював у Держплані УСРР. Разом з І. Штефаном опікувався долею Бориса Тищенка. Заарештований у березні 1931 р. у справі Україн-

ськогонціонального центру. Після відбуття 6 років покарання засуджений ще на 5 років. Розстріляний.

108. Жуковський Олександр (1884–1925) – громадський і військовий діяч, полковник Армії УНР, військовий міністр УНР (з 22 березня 1918 р.), член УПСР. З вересня 1919 р. – ревізор військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. Одночасно мав особливе доручення від ЦК УПСР для перевірки закордонних партійних осередків. Секретар президії Закордонної делегації УПСР. Улітку 1920 р. разом з М. Грушевським написав листа до ЦК КП(б)У про можливість співпраці двох партій за умови визнання вільного самовизначення народів. Співробітник УСІ, займався розповсюдженням його видань та провадив фінансові справи. У 1922 р. повернувся до УСРР.

109. Залізник Володимир – інженер, діяч УПСР, брат Миколи Залізняка. У 1918–1920 рр. – співробітник посольства УНР у Відні та Гельсінкі. У 1921 р. В. Залізник повернувся в Україну. У листі від 28 грудня 1923 р. В. Залізник повідомляв Ю. Тищенка, що прожив рік у Харкові, де працював на миловареному заводі, і вже півроку, як перебрався до Кисва (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 10). Тут В. Залізник викладав у Київському ІНО. У 1930-х рр. був заарештований.

110. “Світ дитини” – ілюстрований часопис для українських дітей та молоді (1919–1939) у Львові. Видавець і редактор – учитель львівської приватної школи ім. Б. Грінченка Михайло Таранько.

111. Цегельський Льонгін (1875–1950) – громадський і політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Посол до австрійського парламенту (1910–1918) та галицького сейму (1913–1914). Член Української Національної ради ЗУНР–ЗО УНР. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗУНР у США, де залишився в еміграції. Співпрацював у газеті “Америка”, редактором якої був з 1943 р.

112. Після шестимісячного перебування в таборах інтернованих у Баранові та Домб’ї під Краковом, куди був відправлений польською військовою владою у 1919 р., голова Філологічної секції НТШ професор Кирило Студинський займався переважно суспільною діяльністю. Він очолював Український фонд воєнних вдів і сиріт у Львові, поновив роботу Учительської громади, співпрацював з Львівським відділенням Американської адміністрації допомоги (АРА), через яку спрямовувалася допомога голодуючим у Східній Україні 1921–1923 рр. (*Сдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941): Життєписно-бібліографічний нарис.* – Львів, 2006. – С. 30–32). Зокрема займався пересилкою допомоги, що збирав віденський Союз “Голодним України”, голова якого М. Грушевський відрекомендував своєму колезі Ю. Тищенка 22 квітня 1922 р. він писав К. Студинському “Мій приятель і колишній співробітник київський Сірий-Тищенко, котрий провадить книжну справу в далеко ширших розмірах, в десять може разів ширших ніж я, рад би мати представника в Галичині, котрий міг завідувати продажем його книг в Галичині – і на Волині. Йому належать, напр[иклад], твори Винниченка, різні підручники і т. ін. Він хотів би, за моїм прикладом, зробити склад видань у Львові, висилати книги на Волинь. Тому що він веде справу в великих розмірах, він міг би ремунерувати свого представника, думаю, досить добре. Але для нього було б дуже добре, якби такий представник міг часом виїхати і до Рівного, на Волинь. Чи се не підійшло б Вам, Шановний Товаришу як Ви тепер не маєте чогось інтратнішого? Чи в Вашім будинку Ви не могли б зробити складу його видань? Чоловік він характера чесного і доброго, я знаю його близько і думаю, що Ви з ним не мали б непорозуміння і могли б мати деякий прибуток” (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)... – С. 12–13). Після згоди на співробітництво, яку отримав Ю. Тищенко

через М. Грушевського він сам звернувся до К. Студинського 9 травня 1922 р.: “Пан професор М. Грушевський ласкаво передав мені, що у відповіді своїй Ви не відмовляєтесь бути заступником нашого видавництва в Галичині і Польщі. Виходячи з цього, я прохав би Вас сповістити мене, на яких умовах Ви згодні би перейняти від мене уповноваження на ведення справ наших, як по продажі книжок, так і по заступництву всього, що торкається видавничої роботи. Я гадаю, що при Вашій згоді активно зайнятися реалізацією наших видань, Ви могли би зробити там і для мене, і для себе досить добрі інтереси. Що до книжок, то майже пів вагона я вже маю на Волині в Рівному, які лежать через відсутність там нашого заступника” (У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 363). У згаданому в щоденнику листі від 8 червня 1922 р. Ю. Тищенко подав перелік книжок, які збирався передати К. Студинському та ціни на них. Щодо умов винагороди, то у своєму щоденнику Ю. Тищенко не зовсім точний, оскільки він пропонував Студинському за посередництво 33¹/₃%, з яких не менше 25% радив віддавати книгарні (Там само. – С. 365).

113. Героніmus Михайло – член ради Міністра закордонних справ УНР в уряді А. Лівичького

114. “Земля” – українське акціонерне видавниче товариство, створене у Відні за участі місцевого капіталу.

115. У листі до Ю. Тищенка від 3 червня 1923 р. А. Крушельницький зазначав, що хоче розірвати з видавництвом “Земля”, забрати з нього свої “Читанки” і має плани повернутися на батьківщину. Він також говорить про розчарування, що пережив через С. Черкасенка, якого сам привів до “Землі” і під видання якого організував фінансування через дипломатичні місії, і навіть сплачував гонорари з власної кишені. “І ця людина, – пише А. Крушельницький, – поважилася в травні 1922 публічно на засіданні “Землі” сказати німцям, що моя праця в “Землі” не потрібна і шкідлива для Товариства, бо я скомпрометований в очах українського громадянства тим, що не виконав видань, взявши гроші в місіях” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 264–265). Значною мірою непорозуміння, що виникли між А. Крушельницьким і С. Черкасенком, пояснюються тим, що обидва були авторами “Читанок” для української школи, і це створювало між ними гостру конкуренцію, особливо в умовах перенасиченості ринку подібними підручниками.

116. Скрипки Максим і Артем – земляки Ю. Тищенка, який, опинившись за кордоном, звернувся до колишнього товариша дитячих років Максима в пошуках відомостей про своїх батьків. Оскільки сам Максим на той час мешкав у Бердянську, він переадресував прохання Ю. Тищенка своєму племінникові Артему, який залишався в їхньому рідному селі Салтичії, де працював учителем. Згаданий у щоденнику лист А. Скрипка написав 1 травня 1922 р. на прохання батька Ю. Тищенка. Він, зокрема, повідомляв: “Старий уже Ваш батько літами, а мабуть ще більше нахилило його горе. Він з Вашою старою матір’ю в середу 26 квітня прийшли пішки в Салтичю з Донщини [...]. В Донщину вони перебрались прошлою осінню з Сибіру, бо там їх начисто обчухрало під час горожанської війни. Ваші брати всі померли. Пилипа ще на війні вбито, а Іван і Нечипор оце вже недавно” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 103). У цьому ж листі А. Скрипка просить Ю. Тищенка допомогти місцевій школі підручниками і приладдям. Надалі А. Скрипка, через якого Союз “Голодним України” направляв свою допомогу, регулярно повідомляв Ю. Тищенка про ситуацію з продовольством і про життя його батьків. Так, 6 серпня 1922 р. він писав: “Ваші старі здорові. Тепер дід

Пилип сторожує на баштані, і живуть вони з бабою не зовсім вже плохо. До того ж вони одержали ще від комітету АРАз пудкрупів гарних” (Там само. – Арк. 105–106). Максим Скрипка також став уповноваженим Союзу “Голодним України”. На початку 1920-х рр. він працював інструктором Союзу сільськогосподарських кооперативів, проте в середині 1923 р. був звільнений з роботи як неблагонадійний. Хворий на сухоту опинився без засобів для існування. Окрім посилок для розподілу серед голодуючих восени 1923 р. Ю. Тищенко одну відправив особисто для М. Скрипки. Помер 2 грудня 1924 р. (Там само. – Спр. 51. – Арк. 196–203).

117. АРА (American Relief Administration, Американська адміністрація допомоги) – організація, створена у 1919 р. в США під головуванням Г. Гувера, для допомоги європейським країнам, що потерпіли під час Першої світової війни. В Україні діяла під час голоду в 1921–1923 рр.

118. Салтичія – село Бердянського повіту Таврійської губернії, де 22 квітня 1880 р. народився Ю. Тищенко

119. Вислоцький Іван – видавець в Ужгороді та Мукачеві. Автор щоденника, подає неточні відомості. Відповідальним редактором політичного та народногосподарського тижневика “Село”, який був органом Селянсько-республіканської партії Підкарпатської Русі й виходив у Мукачеві у 1922–1923 рр., був П. Сидор (Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.: Матеріали до бібліографії / Ред. М. М. Романюк – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 246–247). Можливо, І. Вислоцький був видавцем газети. У листах О. Джугана до Ю. Тищенка І. Вислоцький згадується як замовник книжок (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 9).

120. Чепіга (Зеленкевич) Яків (1875–1938) – народний учитель, звільнений з посади за громадську діяльність, до 1914 р. – співробітник видавництва “Український учитель” та педагогічного журналу “Світло”, після 1917 р. працював у видавництві “Рідна школа” у Києві. Автор підручників для народної школи з арифметики (Тищенко Ю. З історії української дитячої книжки... – С. 5–21). Один зі співвласників видавничого товариства “Дзвін”, яке продовжувало свою діяльність у Києві і після виїзду Ю. Тищенка до Відня. Зокрема, ним було видано три томи творів Д. Марковича, два томи Дніпрової Чайки, праці Я. Чепіги “Соціальне виховання як природний елемент трудової школи” та “Шкільне самоуправління”, перевидано кілька книжок Ю. Сірого. Проте згідно з урядовим розпорядженням усі кооперативні видавництва були об’єднані з “Книгоспілкою” (Український кооперативний видавничий союз), яку очолював М. Стасюк. До кінця 1921 р. майно видавничих товариств перейшло під контроль Всевидав, тобто у власність держави. За відомостями, поданими Я. Чепігою в листі до Ю. Тищенка від 4 березня 1922 р., серед одержавленого виявилось і 28 вагонів з книжками “Дзвону”. За умов НЕПу, зокрема після проголошення декрету про вільні кооперативи, Я. Чепіга разом з Я. Шеремецинським спробували реанімувати “Дзвін”. Проте їм було відмовлено в реєстрації на підставі того, що товариство існує лише на папері і є фіктивним (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 90–94). Упродовж 1922 р. Ю. Тищенко, який вже мав досвід розподілу закордонного майна “Дзвону” з С. Черкасенком і Я. Чепігою обговорювали в листах плани створення спільного видавництва у Києві без участі третіх осіб. Вони збиралися відшкодувати у “Книгоспілку” майно “Дзвону” і налагодити переправку вже виданих за кордоном книжок (Там само. – Арк. 97–102). Проте ці плани залишилися не здійсненими. На початку 1924 р. Я. Чепіга, зрозумівши їхню безперспективність, продав права на видання своїх підручників ДВУ. У середині 1925 р. він переїхав до Харкова, де отримав посаду в Державному науково-методичному

комітеті при НКО УСРР, і, щоб уникнути звинувачень у використанні службового становища, взагалі зняв з друку свої підручники Листування Я. Чепіги та Ю. Тищенка тривало до 1927 р. Проте тон кореспонденцій Я. Чепіги значно змінився. Тепер він активно закликав свого товариша до повернення на батьківщину, змальовуючи переваги, які отримали тут М. Грушевський та А. Ніковський (Там само. – Арк. 109).

121. Буц Григорій – кооперативний діяч на Волині, керівник Центральної книгарні в Рівному, яка отримувала видання Об'єднання українських видавців у Відні в комісійний продаж. Суперечки між партнерами виникали через занижені ціни на видання на Волині, що завдавало збитків видавцям. На початку 1923 р. учасники Об'єднання українських видавців постановили контролювати встановлення цін на свої видання волинськими книготорговцями, орієнтуючись на розцінки книгарні НТШ у Львові (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 20).

122. “Сінадіно” – торговельна компанія у Кишиневі, яка отримувала книжки від Об'єднання українських видавців у комісійний продаж.

123. У листі Ю. Тищенка до І. Кречотня від 6 жовтня 1922 р. йдеться про надання йому доручення на отримання книжок зі складу Маутнера у Відні, який був переданий ним як представником Дніпросоюзу (Вукоопспілки) у спільне користування учасників Об'єднання українських видавців. Він також звертався до І. Кречотня від імені Союзу “Голодним України” за дозволом тимчасово зберігати на складі закуплені для України речі (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 15).

124. “На чужині” – календар-альманах української еміграції на 1923 р. Видання під редакцією В. Прокоповича, яке планувалося у Варшаві. За даними Н. Сидоренко, про надіслану до нього статтю згадував М. Левицький в листі до священика і видавця П. Білона. Проте видання здійснено не було (Сидоренко Н. “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919–1924). – К., 2000. – С. 32).

125. Через книгарню Українського Червоного Хреста, яка єдина на той час мала дозвіл на отримання посилок з-за кордону Ю. Тищенко мав змогу невеликими партіями (по 25 книжок в одній посилці) продавати видані у Відні книжки. Гроші за них у Києві, як представник “Дзвону”, отримував Я. Чепіга. Книгарня розміщувалася за адресою – вул. Короленка (Володимирська), 52 (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1).

126. Оренштайн Яків (1875–1944 (?)) – один з провідних українських видавців. 1901 р. заснував у Коломиї видавництво “Галицька накладня”, яке ще до Першої світової війни мало тісні зв'язки з київськими видавництвами та книгарнями, зокрема з “Киевской стариной” та книгарнею ЛНВ, якою завідував Ю. Тищенко. Навесні 1918 р. Я. Оренштайн відвідав Київ, де, обстеживши тутешній книгарсько-видавничий ринок, взяв на себе забезпечення українських гімназій підручниками Л. Биковський, який співпрацював з Я. Оренштайном за часів революції у київському видавництві “Друкар”, називав його найвідомішим і заслуженим українським видавцем, завжди готовим підтримати своїх менш досвідчених колег. Мемуарист зазначав: “Усе відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. Цей український джентельмен західно-європейського покроя, викликав у нас повагу своїм українським національно-державним конструктивним світоглядом і... водночас жидівської національності” (Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спомини (1918–1922). – С. 22). З 1919 р. Я. Оренштайн переніс свою діяльність за межі України. Мешкав спочатку у Відні, потім перебрався до Німеччини. У Берліні та Ляйпцигу працювала його “Українська накладня” (1919–1932), що була найбільшим українським видавництвом за

кордоном Тут між Я. Оренштайном та Ю. Тищенком поновилися давні взаємовигідні контакти, оскільки обоє спеціалізувалися на виданні шкільних підручників. Окрім того, “Українська накладка” видавала серію “Загальна бібліотека” (всього 230 томів), ілюстровані твори української та іноземної літератури, ноти, мапи тощо. Упродовж 1920-х рр. Я. Оренштайн видав 12 серій мистецько-історичних поштів, по 12 у кожній накладом у кілька тисяч примірників. Вони мали надзвичайну популярність і добре розходилися. Так, у лютому 1923 р. М. Грушевський який не афішував свою книгарську діяльність, просив Ю. Тищенка придбати у Я. Оренштайна ноти та листівки для своїх американських партнерів, не розголошуючи при цьому, що він робить це на його замовлення: “Мені не хочеться замовляти просто від Оренштайна, тим більше, що я не маю високого мненія про його акуратність (його накладом виписано було від нас оден раз книгу, і так не заплатили, не вважаючи на пригадки, тому я не хочупосилати йому грошей наперед), тому прошу Вас, не відмовте потрудитись замовити і вислати мені се, а заплачене в марках перерахуватимені в долярах” (ЦДАВО України – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 97–99). У 1933 р. Я. Оренштайн переїхав до Варшави, де мав власну книгарню. Він загинув під час Другої світової війни у Варшавському гетто, за іншими відомостями – у концтаборі Заксенгаузен (*Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 259).

127. У згаданому листі Ю. Тищенка йдеться про вміщення у львівській газеті “Діло” оголошення про те, що К. Студинський є єдиним у Галичині представником видавництва “Дзвін”. З контексту зрозуміло, що до листа додавався текст самого оголошення який пропонувалося надрукувати тричі, вказавши адресу К. Студинського. У цьому ж листі Ю. Тищенко просить професора передати 50 тисяч польських марок Марії Катамаєвій – дружині журналіста Дмитра Катамая, яка мешкає у Львові, з тим, щоб він отримав у Відні від її чоловіка аналогічну суму (У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)... – С. 379). Подібна практика розрахунків через третіх осіб була звичайною для того часу, зважаючи на труднощі пересилкою грошей між країнами та неефективність банківських розрахунків. У цьому ж листі Ю. Тищенко дякує К. Студинському за клопоти про його сина, переправкою якою той, вірогідно, опікувався на прохання батька, висловлене у листі від 15 вересня 1922 р.: “Я Вам вже писав, що чекаю з України сина, який знаходиться тепер у Харькові і чекає на транзитну польську візу. Всі інші візи, навіть радянської влади, він вже має. З Харькова пишуть мені, що кілька разів телеграфували до Варшави Міністерству закор[донних] спр[ав], щоб вислали до польського консуляту в Харькові такий дозвіл, але жадної відповіді нема. Хлопець, пишуть, голий і босий, надходить час холоду а він не може вирватись. І от я осмілився турбувати Вас, пане докторе. Чи не маєте Ви випадково знайомої впливової людини в Варшаві, яка б могла піти до Мін[істерства] закор[донних] справ і подбати, щоб телеграфно післали до Харькова дозвіл на проїзд через Польщу Бориса Тищенка 14½-літнього хлопця. В такому самому положеню знаходиться і родина Олеся” (ЦДАВО України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 6).

128. У відповідь на зазначений лист Ю. Тищенка М. Скрипка докладно розповідав про складності, що виникали з розподілом допомоги з-за кордону через необхідність дотримуватись формальних вимог АРА. Для отримання посилок у представництві АРА у Запоріжжі адресат С. Гавриленко повинен був представити завірені заяви від 10 осіб, які мали отримати допомогу і мешкали по різних селах Бердянського повіту. Процес оформлення тривав два тижні і коштував 80 мільйонів рублів. Оскільки ніхто з адресатів допомоги не міг компенсувати такі витрати, то довіреною особою Ю. Тищенка довелося

влаштувати між собою складчину. За твердженням М. Скрипки, за існуючих умов розподілу одержання посилок вимагає значних витрат і не дає бажаного ефекту, оскільки голодуючі отримують “лише по жмені продуктів” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 196–197).

129. У листі від 10 листопада 1922 р. В. Винниченков досить різкій формі дорікав Ю. Тищенкові за те, що той без узгодження з ним продає книжки з бібліотеки “Дзвону”. Реакція на цей лист самого Ю. Тищенка була, напевно, досить емоційною, оскільки в листі від 19 листопада того ж року В. Винниченко мусив виправдовуватись “Не хотів робити Вам ніяких закидів у справі продажу бібліотеки, а тим паче підозрювати, що Ви виручені гроші могли вжити на якісь чужі “Дзвоніві” цілі. Як у Вас тільки повернулася рука отаке написати?” Визнаючи роль Ю. Тищенка в збиранні бібліотеки В. Винниченко погоджується з тим, щоб той продавав її на свій розсуд (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 69). Проте не менш цікавою, на нашу думку є та частина обох листів, що торкається співпраці В. Винниченка з віденським Союзом “Голодним Україні”, секретарем якого був Ю. Тищенко. Вважаючи цю організацію представником окупаційної більшовицької влади і звинувачуючи її учасників у “сменовеховстві”, він просить на найближчому засіданні оголосити свою заяву про вихід із Союзу. Щодо голови Союзу М. Грушевського письменник зазначає: “Старий політикани (невдалий ще до того) робить з вами всіма погану гру. Він вас усіх провокує і затягує з собою в обійми сменовеховства, а разом з тим і в загальну зневагу. Ваш аргумент, що Ви працюєте в Союзі для допомоги голодуючим, не задовольнить нікого: невеличка користь, що Ви приносите посилками, не може переважити тої шкоди, яку Ви робите в широкомусенсі народові, примиряючись з гнобителями його ради можливості передати пару латаних черевиків” (Там само. – Арк. 69зв.). Створений наприкінці 1921 р. у Берліні під головуванням В. Винниченка Комітет “Голодуючим України” діяв на противагу віденському Союзу (Листування Михайла Грушевського. . – Т. III. – С. 634). Проте в березні 1923 р. письменник через Є. Вирового висловив згоду на співпрацю з М. Грушевським (ЦДАВО України – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 100).

130. Йдеться про відповідь Ю. Тищенка на лист А. Жука від 24 квітня 1923 р., у якому той повідомляв про тяжке становище Союзу українських журналістів і письменників і вимагав допомоги від Ю. Тищенка та О. Олесья. Зокрема він зазначав: “Отже мусите мені допомогти хоч кров з носа, бо інакше і я начхаю на все”. Посвідку про те, що Ю. Тищенко є членом Управи Союзу українських журналістів і письменників А. Жук надіслав 11 червня 1923 р. (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 5–6).

131. Богацький Павло (1883–1962) – письменник, літературознавець, видавець. Редагував журнали “Хрін” (1908), “Вісник культури і життя” (1913) та “Українська хата” (1909–1914). Ю. Тищенко і П. Богацький зустрілися в Києві 1909 р. Обоє належали до гурту молодих літераторів, що заснували журнал “Українська хата”, влаштувавши складчину по “п’ятірці” для видання його першого числа. П. Богацький вів технічну і адміністративну частину “Української хати” (Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. . – С. 79). За часів Першої світової війни П. Богацький перебував на засланні у Сибіру. За доби УЦР він був начальником міліції Києва, за Директорії – столичним отаманом і отаманом Коша охорони республіки. Працював у Кам’янець-Подільському державному університеті (Богацький П. З пережитого Спогади. – Міттенвальд, 1947). Разом з Армією УНР 1920 р. перейшов кордон Польщі, був співредактором варшавської газети “Українська трибуна”. З 1922 р. П. Богацький мешкав у Празі, де став одним з організаторів

Селянської спілки, журналів “Нова Україна” та “Трудова Україна”. У березні 1923 р. при клубі-читальні УГК П. Богацький влаштував книжковий кіоск “Українська хата”. З цього приводу він оприлюднив звернення до всіх українських видавців про надання книг (ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 39). З 1926 р. очолював Український видавничий фонд при УГК, був секретарем організованого М. Шаповалом Українського соціологічного інституту 1940 р. П. Богацький виїхав до Німеччини, де у 1943–1945 рр. працював в “Українському віснику”. 1949 р. він переїхав до Австралії, де був робітником у ливарні і друкувався в газеті “Вільна думка”.

132. Лавров С. – керівник Української книгарні та інформаційного бюро в Празі. За характеристикою В. Винниченка “опецькуватий дідок з товстим лицем і гострою борідкою, з улесливо-галицьким виразом” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 291). Ю. Тищенко передавав свої видання до його книгарні для комісійного продажу. Стосунки між двома книгарями, як свідчать нотатки у щоденнику В. Винниченка про спільне з ними двома та О. Олесем відвідання празьких “шиночків”, були цілком приятельськими. Недаремно саме до Ю. Тищенка звернувся в березні 1923 р. М. Грушевський з проханням “зробити натиск” на С. Лаврова. Вступаючи в особнє володіння книгарнею, той відмовлявся нести фінансові зобов’язання свого збанкрутілого партнера – чеського книгаря Гавлічки (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 103–103зв.). Справу було покладено М. Грушевський надалі співпрацював з С. Лавровим у справі підготовки ювілейного збірника О. Олеся, для якого написав вступну статтю. Проте, врахувавши попередній досвід, вимагав гонорар від видавця наперед.

133. Шаповал Микита (1882–1936) – громадський діяч, літератор, публіцист, соціолог один з організаторів УПСР, член УЦР, генеральний секретар пошти і телеграфу УНР, міністр земельних справ УНР доби Директорії. З Ю. Тищенком був пов’язаний ще з часів їхньої співпраці в Києві, куди М. Шаповал приїхав 1909 р. Обидва діячі належали до тісного кола молодих українських літераторів, що гуртувалися навколо газети “Рада” та ЛНВ, а згодом заснували власний часопис “Українська хата”, який редагував М. Шаповал. З заснуванням газети “Село” М. Шаповал став одним з її провідних публіцистів, а за відсутності Ю. Тищенка провадив справи редакції (Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей... – С. 95). У 1919–1920 рр. М. Шаповал був секретарем дипломатичної місії УНР в Будапешті з 1920 р. жив у Чехо-Словаччині. У 1921 р. М. Шаповал – один із засновників та голова Українського громадського комітету ЧСР, з ініціативи якого були створені УГА в Подєбрадах та Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. У 1924 р. М. Шаповал організував у Празі Український соціологічний інститут. Був видавцем і редактором часопису “Нова Україна” (1922–1928), збірника “Суспільство” (1925–1928). Після розпаду ЗГ УКП М. Шаповал – голова Закордонного комітету УПСР, залишився єдиним політичним партнером В. Винниченка. Підтримав його ідею єдиного національного фронту. У нарадах двох політиків з приводу його створення брав участь Ю. Тищенко. Він також активно контактував з редакцією “Нової України”. Звернутися по допомогу до УГК за умов, коли вже не можна було розраховувати на “Дзвін” як на джерело прибутку спонукав Ю. Тищенко В. Винниченка, який писав своєму приятелю: “Ви зовсім даремно відмовляєтесь від стипендії. Ваші аргументи не мають значення, бо Ви неправильно розумієте суть стипендії (підкреслення авт. – О. М.). Це не є дарунок (підкреслення авт. – О. М.), а, так би мовити, позика (підкреслення авт. – О. М.) (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 46). Прохання про стипендію Ю. Тищенко надіслав до УГК наприкінці січня 1923 р., після чого В. Винниченко в листах до М. Шаповала кілька разів висловлювався на користь

схвальногорішення у цій справі. На початку березня 1923 р. Ю. Тищенкові було виділено стипендію в 300 корон, проте за два тижні під тиском В. Винниченка суму збільшили до 360 корон. Дізнавшись про це, В. Винниченко ще й ще раз звертався до М. Шаповала та Н. Григорієва з вимогою збільшити допомогу Ю. Тищенку до 500 корон (*Винниченко В. Щоденник.. – Т. II. – С. 182–203*). Справа затягувалася і набувала розголосу, що викликало роздратування голови УГК. У відповідь на лист Ю. Тищенка від 25 березня, в якому той спростовував чутки про своє «сменовеховство», яке ніби стало підставою для зменшення допомоги, М. Шаповал писав 27 березня 1923 р., що ніяких непорозумінь у справі виділення йому стипендії немає і не було і повідомляв, що Ю. Тищенко буде отримувати 500 корон і це найвищий розмір стипендії, що її міг виділити УГК. Комітет переглянув своє попереднє рішення, збільшуючи стипендію на 200 корон, враховуючи приїзд до батька Бориса Тищенка. Добре знаючи вдачу свого кореспондента, М. Шаповал зазначав: «Прошу не вірити ніяким «поясненням» щодо мотивів призначення стипендії, бо ці мотиви знає тільки Управа УГК, отже всякі «догадки» просто не практичні» (*ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 152–153*).

134. Вировий Євген (1889–1945) – громадський і культурноосвітній діяч, організатор «Просвіти» і Українського видавництва в Катеринославі, голова культурноосвітньої комісії Трудового Конгресу у 1919 р. переніс діяльність свого видавництва за кордон спочатку до Відня, через короткий час – до Берліна. Свої книжки друкував переважно в Ляйпцигу. Видавництво Є. Вирового спеціалізувалося на книжках для дітей, історичній літературі, педагогічних працях, словниках та підручниках. Окрім іншого, ним було надруковано перше повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Видавництво Є. Вирового входило до складу Об'єднання українських видавців. Він був головою заснованого у 1923 р. Видавничого бюро Українського громадського видавничого фонду при УГК у Празі, коштом якого у травні 1924 р. Ю. Тищенко намагався видати «Соняшну машину» В. Винниченка і у такий спосіб поновити діяльність «Дзвону» (*Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 346*).

135. У березні 1923 р. у Відні почався розгляд позову Об'єднання українських видавців проти Британської Компанії. Оскільки Ю. Тищенко не мав змоги отримати австрійську візу, він передав доручення на ведення справ О. Джуганові. Позаяк секретар Об'єднання І. Кречотень у квітні 1923 р. повертався до УСРР, все діловодство Об'єднання перебрав від нього А. Крушельницький. Разом з документацією директор «Чайки» отримав у спадщину і головну на той момент справу Об'єднання – довготривалу судову тяганину з Британською Компанією. Згаданий у щоденнику лист є відповіддю на достатньо різке звернення А. Крушельницького з приводу затримки виплати ½ мільйона австрійських корон гонорару адвокату Вальдману, яка сталася з вини Ю. Тищенка. Виправдовуючись, той писав А. Крушельницькому: «Смію завірити Вас, товаришу, товаришеским словом, що гроші ті і по сей день лежать там в «Дністрі». Я написав в свій час до проф. д-ра К. Студинської прохав, щоб були виплачені гроші адвокатуві [...] Я був певен, що гроші виплачені. Однак виходить, що вони не тільки обезцінились в вартості, пролежавши там 4 місяці, а принесли мені ще й такі неприємності». Ю. Тищенкові довелося терміново шукати гроші для адвоката, які знайшлися у Вукоопспілки її представник Калюжний особисто привіз їх до Відня А. Крушельницькому (*ЦДАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 5–7*).

136. Текст згаданої Ю. Тищенком у щоденнику поштівки є досить лаконічним: «Прошу вислати на конто п. проф[есора] М. Грушевського суму яка покрила би 10 доларів 33 центи» (*ЦДАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 13*). Це було

відповіддю, яку Ю. Тищенко за відсутності грошей свідомо відкладав. У свою чергу, М. Грушевському доводилося неодноразово нагадувати про його заборгованість у виплатах за орендований українськими книготорговцями склад у Відні. 1 червня 1923 р., вживаючи досить в'їдливі визначення, історик писав: “Я вже заплатив за іюнь, господар вимагає, щоб платити вперед на 1 [місяць], і як Слюсаренка нема, то я мушу платити, щоб не розсердивсь і не викинув всіх разом. Писав Слюс[аренко] (він в Празі), що має його замінити Макар Кушнір, а ключі «у міністра Чижевського» (ЦДАВО України – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 119зв.–120). Для повернення боргу М. Грушевському за внесені ним за оренду гроші та отримані з Відня видання УСІ Ю. Тищенкосплачував через К. Студинського друкарні НТШ за друк праць М. Грушевського

137. Гольдельман Соломон (1885–1974) – громадський діяч, соціолог, економіст, член УЦР, міністр праці, в. о. секретаря у справах національних меншин у Раді народних міністрів УНР доби Директорії, товариш міністра торгівлі та промисловості в уряді С. Остапенка, заступник міністра праці у кабінеті І. Мазепи. З 1920 р. С. Гольдельман перебував в еміграції у Відні. У грудні 1921 р. оселився у Празі, викладав в УГА в Подєбрадах, входив до редакційного комітету “Нової України”. С. Гольдельман був одним із співорендарів складу Маутнера у Відні. У своїх листах Ю. Тищенко неодноразово нагадував йому про необхідність погашення заборгованості в розрахунках за склад. З 1939 р. С. Гольдельман мешкав у Палестині.

138. Разом з виданими товариством “Дзвін” книжками, які за борги були передані віденському друкарю Х. Райзеру, на його складі зберігалася також бібліотека видавництва. Частина її, що складалася з іноземних видань, Ю. Тищенко планував продати Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова, решту залишити у власне користування Х. Райзер відмовлявся видати бібліотеку “Дзвону”, у зв’язку з чим Ю. Тищенко писав йому: “Мені конче потрібна моя підручна бібліотека, котру тимчасово Ви ласкаво згодились були примістити у себе. Тепер там лишилися книги виключно по українській, які не можуть бути ні продані, ні комусь передані” (ЦДАВО України – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 37).

139. Згаданий лист, адресований з Берліна до Відня, містить розлогу характеристику становища української видавничої справи, яка перебуває у занепаді через непрофесійність українських видавців, особисті непорозуміння між ними й байдужість української інтелігенції до книги. Згадуючи невдалі спроби об’єднання очолюваного ним “Дзвону” і “Чайки” А. Крушельницького Ю. Тищенко зазначав: “Отже мені стає і дивним, і болячим, що ми з Вами, Товаришу жили майже чотири роки у Відні, дуже часто сходились, говорили і обговорювали, і тільки тепер, коли простір розділяє нас, ми починаємо розуміти один одного[...]. Справді, можливо, не було б «Чайки», не було б «Землі», але була б організована група, яка б утворила і видавництво, і збут книжок, і утворила б не на ґрунті одкидання і опльовування поодиноких людей, як се робилось деякими панами в «Землі», а на ґрунті повної згоди товариської й національної солідарності” (ЦДАЛ України – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 9–12).

140. Намір повернутися на батьківщину виник у Ю. Тищенка навесні 1923 р. До цього він мав, у першу чергу, особисту причину – невизначеність долі сина-підлітка, якого йому вже тривалий час не вдавалося переправити за кордон. Ю. Тищенко сподівався, крім іншого, відправити в Україну видання “Дзвону” і розповсюдити їх там, організувавши мережу українських книгарень (ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 73зв). У зв’язку з цим він звертався по пораду до М. Грушевського який не наважується відповісти однозначно “Нелегко в теперішніх обставинах що-

небудьрадити, бо й собі не дужераджу” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – С. 105зв). Згаданий у щоденнику лист до М. Грушевського від 14 червня 1923 р. не зберігся, проте того ж дня Ю. Тищенко, пояснюючисюю відмову від наміру повернутися в Україну писав А. Крушельницькому “Я хотів, вже був зібрався. Але після переговорів з Аусеомта Яковлевим, заступникомРаковського виявилось, що мене можуть пустити тільки після постанови ЦК. Та се мене й не журить. Прислужуватися не буду і звичайно пропозицію Яковлева “попрацюйте у нас тут” я мусив одкинути, бо у вічі йому сказав, що до їх політики я ставлюсь негативно” (ЦДАЛ України – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 12). М. Грушевський ще раніше застерігав свого колишнього співробітника від поспішних рішень, наголошуючи що аванси більшовиків можуть виявитися провокацією з метою розколу емігрантського середовища. У відповідь на згаданий у щоденнику лист він писав 18 червня 1923 р.: “Сумно се все – ще одною ілюзією стали Ви біднійші! Ан[на] Серг[іївна] пише з Києва з приводу приїзду Хр[истюка] з Харкова, що в Харкові <вражінне>, що справді є зміна на краще, але се гарні фрази для Європи, а на ділі йде далі нищення всього українського спеціально книги. Очевидно, гасла голошені на верхах не проходять в партійну масу. Але може бути, що з часом вони все-таки пройдуть туди і викличуть деяку реакцію. Побачимо, коли доживемо – тільки що жити тяжко!” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 122).

141. Згідно зі щоденником В. Винниченка з весни 1923 р. вони з дружиною підшукували собі будинок поблизу Берліна, для чого неодноразово виїздили в селища поблизу міста. Часто в таких подорожах їх супроводжував Ю. Тищенко 6 липня Винниченки купили у подружжя Отто віллу на хуторі Рауен, який розташовувався в годині їзди поїздом від Берліна, разом зі всім господарством – козою, голубами, цуценямі і курчатами. Під час покупки Ю. Тищенко виступав “експертом, як архітектор” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 222). Надії на УГК, про які йдеться в щоденнику Ю. Тищенка, не виправдались. Гроші, 100 мільйонів німецьких марок, позичив давній приятель письменника М. Василько, вчинок якого В. Винниченко назвав “широким жестом”. Це була перша в житті письменника власна оселя, якою він просто тішився: “Не віряться, що може бути таке щастя: ми матимемо хату, тишу, спокій, змогу робити, спочити від усіх прикостей і гидот, в яких борюкались ці місяці” (Там само. – С. 224). Винниченки переїхали до Рауена наприкінці серпня 1923 р. і прожили там до початку листопада 1924 р., коли хату було продано в зв’язку з переїздом до Парижа (Там само. – С. 20).

142. Ймовірно, йдеться про містечко Слоуп де О. Олесь мешкав у червні–грудні 1923 р. (Листування Михайла Грушевського. – Т. III. – С. 634).

143. “Нова Україна” – місячник письменства, мистецтва, науки й громадянського життя соціалістичного спрямування. Видання “Вільної Спілки”. 3 листопада 1922 р. до кінця 1923 р. виходив у Берліні, надалі (1923–1928) – у Празі. Редактори В. Винниченко (1922–1923), М. Галаган, Н. Григорієв, М. Шаповал (1923–1928). Упродовж 1923 р. тут були надруковані стаття Ю. Тищенка, присвячена розвитку видавничої справи, та кілька оповідань (Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. – 1923. – Ч. 6. – С. 120–132; Сірий Ю. Записки мандрівника // Нова Україна. – 1923. – Ч. 9. – С. 107–109; Там само. – Ч. 10. – С. 96–99; Там само. – Ч. 11. – С. 102–105).

144. “Вільна Спілка” – видавнича спілка, яка, окрім “Нової України”, провадила однойменний збірник статей з громадсько-політичних проблем, який видавався у Празі Н. Григорієвим та М. Шаповалом у 1921–1929 рр. Ю. Тищенко друкувався в збірнику як під власним прізвищем, так і під псевдонімом Ю. Сірий.

145. “Українське слово” – видавництво в Берліні (1921–1926), директором і редактором якого був З. Кузеля. Окрім однойменної газети (редактори З. Кузеля та Д. Дорошенко), що виходила упродовж 1921–1923 рр., видавало журнал “Літопис політики і письменства” та серію з понад 50 книжок під назвою “Бібліотека «Українського слова»”.

146. У цьому листі Ю. Тищенко просить надати йому відомості для огляду книжкової продукції, виданої від 1918 р., який він готує для серпневої книги “Нової України” (ЦДАЛ України – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 14).

147. У даному випадку маємо справу з неточністю визначень, якої припустився автор. З одного боку можна стверджувати, що А. Жук не мав власного видавництва у Відні. Так, у вересні–жовтні 1922 р. він шукав видавця для своєї збірки “Українство перед I світовою війною”, і В. Липинський радив йому звернутися до берлінського видавництва “Ратай” С. Томашівського (*Липинський В.* Твори. Архів. Студії/ Гол ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Листування (А–Ж). – С. 783–785). З іншого боку, у жовтні 1923 р. у списку членів Ювілейного комітету О. Олесь А. Жук фігурує як представник видавництва “Вістник життя” (ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 2). На початку 1920-х рр. А. Жук співпрацював з численними періодичними виданнями, зокрема і з віденськими. У більшості з них, не маючи формально керівних посад, він фактично відіграв провідну роль. Серед них: “Український прапор” – періодичний орган закордонного центру ЗУНР у Відні, “Український скиталець” – місячник військової еміграції ЗУНР, який видавався у 1920–1923 рр. у Ліберці, Йозефові та Відні і містив переважно матеріали з історії визвольних змагань 1917–1920 рр. У цей же час А. Жук став співзасновником друкованого органу УХДП “Новоє слово” (Зальцведель, Німеччина). У 1923 р. він був співробітником журналу “Визволення”, який пропагував ідею галицько-волинської держави як осередку з якого почнеться розбудова самостійної України. Можна припустити, що у щоденнику Ю. Тищенка йдеться про одне із зазначених віденських видань.

148. У листі О. Джугана до Ю. Тищенка від 2 вересня 1922 р. згадується якийсь Карпенко, який користувався друкарською машинкою у віденському помешканні видавця за відсутності господаря (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 9).

149. Український соціологічний інститут – наукова установа для вивчення розвитку світового соціального руху та популяризації соціологічних досліджень, заснований М. Грушевським 1919 р. у Празі, у 1921–1924 рр. діяв у Відні. УСІ мав власне видавництво, яке видавало 8 томів наукових праць М. Грушевського К. Грушевської П. Христюка, М. Лозинського В. Старосольського М. Шрага. Продажем цих видань займався Ю. Тищенко. З лютого 1921 р. УСІ провадив у Відні виклади з соціальних наук у яких брали участь М. Грушевський М. Шраг, В. Старосольський, Д. Антонович, М. Чечель, М. Шаповал, В. Мазуренко, І. Штефан, П. Христюк. Повертаючись на батьківщину, М. Грушевський мав плани перенести діяльність цієї установи до Києва. З цього приводу у березні 1924 р. М. Грушевський мав доповідь під час Спільного зібрання ВУАН. Керівництво Академії підтримало ці плани, проте вони не були схвалені Наркоматом освіти (*Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 68, 204–209; *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського останнє десятиліття (1924–1934)... – С. 39).

150. Вірогідно, автор щоденника об’єднав під спільною назвою колишні київські видавництва “День” і “Час”, засновником і директором яких був Василь Королів-Старий (1879–1941) – ветеринарний лікар за фахом, письменник, громадський діяч, співредактор газети “Рада”. Є. Чикаленко називав В. Короліва американцем за незвичний в

українських колах широкий комерційний хист і новаторство (Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920... – С. 116). Його можна вважати партнером і конкурентом Ю. Тищенка ще з часів завідування київською книгарнею ЛНВ. Час від часу між двома книгарями виникали непорозуміння з приводу розрахунків за взяті у комісійний продаж видання. Стосунки між ними дещо загострилися, коли “Час” у середині 1911 р. відкрив власну книгарню на Володимирській 53, що створювало додаткову конкуренцію. Навіть М. Грушевський зауважив у листі до Ю. Тищенка, що три українські книгарні на Київ забагато (ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – С. 12–14; Спр. 54. – Арк. 97–102). Проте все це не заважало обом підтримувати цілком приятельські стосунки. М. Гехтер згадував, як щотижня збирався у київському клубі “Родина” “тісний гурток” співробітників “Ради” та ЛНВ, до якого належали В. Королів, Л. Пахаревський, О. Олесь, Д. Дорошенко, Ю. Тищенко. “Бавились ми до пізньої ночі, й наш стіл завжди був останнім, що по офіційним закритті Клубу ще довго залишався обсадженим, – писав М. Гехтер (Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського/ Упор. І. Ткаченко – К., 2005. – С. 28). За часів революції В. Королів входив до Української Центральної Ради, редагував бібліографічний журнал “Книгар” (1917–1920), до якого подавав свої матеріали і Ю. Тищенко. 1919 р. В. Королів виїхав з Києва до Праги як радник української дипломатичної місії. Одночасно він переніс сюди друк видань “Часу” та його філій “День”, “Сміх” та “Відродження”. У середині 1920 р., залишаючи дипломатичну службу, В. Королів визнавав у листі до Є. Чикаленка, що обов’язок корчити з себе “дипломата” став для нього нестерпним і “смертельною остиглого атмосфера казенного закордонного інституту, що силою обставин не втік від прикрої немочі – емігрантизму”. У пошуках можливостей для “вільного пробування за кордоном до того часу, поки Україна викрутиться з того стану, що «хвіст витягне, ніс зав’язне»” (Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920... – С. 419), він звернувся до звичної видавничої діяльності. Ще 1919 р. В. Королів заснував у Празі кооперативне видавниче товариство “Всесвіт”, діяльність якого планувалося поширити на цілу Європу. Тому видавництво не обмежувалося друком лише українських книжок, залучаючи до співпраці в першу чергу чеських авторів (Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 62). Пізніше В. Королів згадував: “В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання Товариства “Час” та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імені. Злидні тисли нас так, що треба було кидатись на заробіток кожної корони” (Королів-Старий В. Згадки про мою смерть. – Прага, 1942. – С. 97). Ю. Тищенко і В. Королів співпрацювали як учасники Об’єднання українських видавців, зокрема в справі судового процесу з Британською Компанією, обмінювалися виданнями для продажу. Серед переліку видань, що пропонував Ю. Тищенко для продажу, був і роман для дітей В. Корольова “Чмелик”, виданий 1920 р. (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 207–212). З 1925 р. В. Королів викладав курс анатомії та фізіології тварин в УГАВ Подєбрадах.

151. “Хліборобська Україна” – неперіодичне видання Українського союзу хліборобів-державників, виходило у Відні в 1920–1925 рр. під редакцією В. Липинського

152. Королів Федір (1886–1935) – політичний діяч, соціаліст-революціонер, у 1906 р. емігрував з Росії до Галичини, у 1914–1917 рр. мешкав у Відні, у 1918 р. – директор департаменту міністерства в Києві, 1919 р. – голова торгової місії УНР у Швейцарії, згодом мешкав у Берліні, де був головою Комітету допомоги емігрантам з України, співзасновник Українського Національного Об’єднання в Німеччині (1933 р.).

153. Білокриниця – особу з’ясувати не вдалося, проте у ЦДАВО України виявлено два листи від нього до Ю. Тищенка, датовані 8 серпня та 6 вересня 1923 р., відправлені

з острова Хідензее. У першому він повідомляє, що очікує приїзду Ю. Тищенка, в другому просить позичити йому грошей (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 53–56).

154. Гауптман Герхарт (1862–1946) – німецький драматург, автор “сімейних драм”, історичних трагедій, містичних романів, серед яких символістична драма-казка “Затоплений дзвін”. Лауреат Нобелівської премії (1912).

155. Kolbe – власник помешкання або сусід Ю. Тищенка в Шпандау під Берліном. Принаймні у кількох листах Ю. Тищенка подає свою адресу: “Spandau. Kaiserstr. 33, bei Kolbe” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 18; ЦДАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 5).

156. Сливенко Петро – громадський діяч, соціал-демократ, близький приятель Ю. Тищенка, у 1923–1924 рр. працював у представництві Наркомосвіти УСРР у Берліні. Був його своєрідним агентом, підбираючи книжки для продажу у Відні. Зокрема це стосувалось видань, які розповсюджувалися через радянське представництво. П. Сливенко також продавав через Ю. Тищенка книжки зі своєї власної бібліотеки. Зокрема, в їхньому листуванні йдеться про продаж словника, виданого Товариством “Просвещение”, на який знайшовся покупець у Відні, проте він був закладений П. Сливенком у рахунок отримання інших видань (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 110–127).

157. Коссак Іван (1879–1927) – громадський і військовий діяч, викладач учительської семінарії, сотник УСС, учасник карпатських боїв 1914–1915 рр., окружний комендант Жовкви 1919 р. Перебуваючи в еміграції у Відні, І. Коссак був активним діячем Союзу “Голодним України”. У листі до Ю. Тищенка від 12 вересня 1922 р. М. Грушевський повідомляє про переговори І. Коссака з Г. Гриньком щодо повернення в Україну (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 81). Виїхав до Харкова 1925 р., де за два роки помер. 3 серпня 1927 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському з Праги: “Висилаю Вам і родині небіжчика Івана Коссака своє сердечне співчуття. Для мене ся втрата була невимовно болючою. Я ще й тепер не можу собі допустити, що більш його не побачу” (ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 274).

158. “Відбудова” – Видавниче товариство у Здолбунові при якому ймовірно, існувала книгарня, кудий надсилав книжки Ю. Тищенко

159. До Праги Ю. Тищенко переїхав приблизно в середині жовтня 1923 р. Точна його адреса: Vinohrady, Šumavska, 11 (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 74). В. Винниченко писав про празьке помешкання Ю. Тищенка: “У Сірого. Велика кімната з череватим ліжком. Бідний Сіренький: все, що належить йому, він дуже вихваляє. Цим він себе піднімає, чи [що]? отожі кімната ніби дуже гарна. А вона – так собі” (Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 290).

160. К. Студинського обрано головою НТШ 2 листопада 1923 р. З цього приводу Ю. Тищенко писав йому: “Сьогодні довідався з «Діла», що Ви обрані Головою Наукового Т[овариства] ім. Шевченка і стали на чолі цієї великої інституції. Як бувший член Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка і робітник його, що провадив книгарську справу і інші роботи на Великій Україні, я хочу сим листом принести Вам найщиріше поздоровлення і побажане успіхів сій тяжкій роботі. [...] Дуже радий буду коли Ви сповістите мене, чи можу я знову стати членом НТШ” (ЦДАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 16–17). У свою чергу, К. Студинський у листі від 29 листопада 1923 р., дякуючи за привітання, зазначав: “Велика робота, ще більший брак грошей, який спиняє розвиток Товариства. Розпочато збірку для Товариства на 5 тисяч доларів. Число, що

<прицінь> найдеться 5 тисяч людей, що зложать по одному долярові в жертву для рідної культури' (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 195зв.).

161. Ймовірно, йдеться про реалізацію ідеї В. Винниченка щодо створення в еміграції єдиного антибільшовицького національного фронту (*Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна – 1923. – Ч. 1–2. – С. 56–71*). Порозумівшись із М. Шаповалом, В. Винниченко почав активні переговори з представниками різних політичних сил. У пошуках можливості “ліквідації конфлікту есерів з есдеками” він, напевно, звернувся до Ю. Тищенка, який мав тісні контакти з віденською групою М. Грушевського і регулярно листувався з колишнім головою Центральної Ради. У свою чергу, М. Грушевський цікавився настроями своїх політичних опонентів. Він писав Ю. Тищенку: “Що ж зрештою дав Вам реального Берлін порівнюючи з Віднем, крім зміни фізіономії? Останеться там надовше? Про концентрацію партій і груп напишіть, се цікаво [...]” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 95–95зв.). На початку листопада 1923 р. Ю. Тищенкові вже було достеменно відомо про рішення М. Грушевського повернутися в Україну. Про це він, ймовірно, і повідомив свого приятеля у згаданому листі від 7 листопада 1923 р. Принаймні 12 листопада 1923 р. В. Винниченко занотував у своєму щоденнику: “Лист від Сірого. (Здається, М. Грушевський їде на Україну. Спочатку торгувався за гроші – скільки дадуть йому в Празі (3250 чеських корон). Очевидно, непочекісти дали більше. Гидко Огидний старий інтриган!” (*Винниченко В. Щоденник – Т. II. – С. 250*). Втіленням ідеї В. Винниченка щодо єдиного національного фронту й одночасно його останньою спробою повернутися до активної політики стало створення на початку 1925 р. Українського революційно-демократичного національного союзу, який припинив свою діяльність, фактично так і не розпочавши її (Там само. – С. 14–16).

162. Йдеться про відзначення 45-річчя від дня народження та 20-річчя літературної діяльності О. Олеся. 24 жовтня 1923 р. у Відні відбулися збори ініціативного гуртка (Ю. Сірий, В. Кушнір, Д. Левицький, І. Коссак, А. Жук, П. Христюк, Д. Катамай, В. Левинський) у справі відзначення літературного ювілею О. Олеся. 5 листопада у помешканні Ю. Тищенка на Порцелянгштрассе, 19 було проведено “конституючі збори комітету”, на яких головував М. Грушевський і були присутні представники громадських організацій та видавництва. Було вирішено, що “святкування мусить бути загальним і провадитись у формі літературно-вокальних вечірок”. Збори обрали т. зв. вужчий комітет у складі В. Левинського (голова), Ю. Сірого, А. Жука, І. Коссака, В. Кушніра, Н. Нижанківського, Д. Левицького, Ю. Студинського, І. Охримовича. Головною метою організації ювілейних заходів було збирання коштів для О. Олеся через організацію концертів та продажу його книжок по всіх осередках української еміграції. У листі до Українського Народного Союзу від 25 листопада 1923 р. А. Жук наводить слова самого поета: “Зле я себе почуваю. Дуже зле. По волі і по неволі я відвик їсти і в кінець зіпсував своє здоров'я. З кожним днем все гірше і гірше. Я боюсь ювілею. І так збіглись хвороби душевні і фізичні, що я не в силі їх розігнати. Віддав себе на волю божу” (ЦДАВО України – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3). Коштом ювілейного комітету було видано збірник творів поета з передмовою М. Грушевського *Олеся О. Вибір поезій. – Прага, 1923*. Ставлення ювіляра до святкування справді було неоднозначним. З одного боку, 10 листопада 1923 р. він дав згоду ювілейному комітету на його проведення. З іншого боку, у листі до М. Грушевського з цього приводу поет зазначає: “Благородний Гром[адський] Ком[ітет] улаштує ювілейну вечірку, взявши в свої руки ініціативу. Ось, мовляв, він нас ігнорує, обходить, а ми все такі за зло платимо добром. Я боявся, що врешті той

Гром[адський] Ком[ітет], який «брав мене ізмором», улаштує ювілей мій, і тому переживай Сірого і друг[их], та люде так оглухли за останні роки, що їх словами не проймеш» (Листування Михайла Грушевського... – Т. III. – С. 443). Поет взяв участь в урочистому святкуванні, що відбулося в Празі в залі Жофіні 12 грудня 1923 р. (Діло. – 1923. – 29 грудня). Проте кульмінацією ювілейних заходів мала стати вечірка у віденській залі Архітектен Ферайн 27 грудня 1923 р. За два дні до неї О. Олесь надіслав з Берліна лист з подякою учасникам комітету за їхні зусилля і відмовився від участі в урочистостях, зауваживши, що він буде цілком задоволений, якщо йому надішлуть стенографічний запис промов (ЦДАВО України – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 18а–18б). У газеті «Український прапор» від 13 січня 1923 р. А. Жук подав докладний звіт про ювілейний вечір у Відні. Серед інших виступав на ньому і Ю. Тищенко, який характеризував поета «як велику стихійну силу, що вміщує в собі велике багатство тонів і барв», і порівняв Олесь «з тими широкими степами України, які перші покликали його до поетичної творчості» (Там само. – Арк. 44). Слід зазначити, що ювілейні урочистості не виправдали сподівань організаторів щодо поліпшення матеріального становища поета. Наприклад, надіслані до Америки видання творів поета так і не були викуплені за відсутності коштів у тамтешніх українських громадських організацій.

163. «Свобода» – одна з найстаріших українських газет у США. Заснована 1894 р. як тижневик, з 1915 р. виходила тричі на тиждень, з 1921 р. – щоденна. Ініціатор створення Руського згодом Українського Народного Союзу, з 1908 р. його офіційний орган. У 1919–1926 р. її редактором був В. Лотоцький

164. Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова організований у Празі 1923 р. Зацікавленість Ю. Тищенка новоутвореним закладом обумовлена намаганнями продати йому бібліотеку «Дзвону», до якої належала значна збірка педагогічної літератури. 27 березня 1923 р. М. Шаповал писав Ю. Тищенку. «Щодо грошей на бібліотеку то Управа постановила її купити за 2000 к[орон] для Педагогічного інституту але гроші вишле за неї по одержанні асігновки на Інститут – раз і після обговорення справи з власником її про час і порядок доставки її – два. Гроші за бібліотеку маєтсья виплачувати двома разами по 1000 кор[он]» (ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 152–153).

165. Глущенко Микола (1901–1977) – живописець. Юнаком у 1919 р. був мобілізований до Добровольчої армії А. Денікіна, інтернований до Польщі, звідки втік до Німеччини. Тут він отримав стипендію Української місцевої секції в Німеччині і навчався в берлінській Вищій школі академічного мистецтва. На початку 1922 р. М. Глущенко познайомився з В. Винниченком, який допоміг йому закінчити навчання. З того часу М. Глущенко і В. Винниченко мали приятельські стосунки. Тут у «колі В. Винниченка», перетнулися шляхи молодого маляра і Ю. Тищенка, який опікувався публікаціями його статей.

166. Садовський Микола (1856–1933) – актор, режисер, громадський діяч, засновник першого українського стаціонарного театру. У 1923–1926 рр. мешкав у Празі, після чого повернувся в Україну

167. У відповідь на пропозицію Ю. Тищенка редактор «Діла» Д. Левицький повідомляв 3 грудня 1923 р., що число газети, в якому планується подати огляд творів О. Олесь та «зложити йому привіти», готується на 12 грудня. Крім того, у Львові відбудеться концерт на честь поета. Але, відповідаючи на прохання надати О. Олесеві матеріальну допомогу Д. Левицький зазначає, що галицька громадськість не має такої змоги через спричинену війною руїну (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. –

Арк. 108–108зв.). Проте окремого числа газети “Діло” О. Олесеві присвячено не було. У листопаді–грудні 1923 р. на її сторінках регулярно подавалася інформація про діяльність Ювілейного комітету святковечірки, що відбулися в Празі та Львові. 15 грудня цілу шпальту було відведено розділу “Літературний вістник”, в якому містилася стаття В. Дорошенка за нагоди 20-ліття літературної творчості поета (Діло. – 1923. – 15 грудня).

168. 7 листопада 1923 р. М. Грушевський писав О. Олесеві: “Що до повороту то вибачте, дорогий, коли пригадаю, що ще торік казав Вам, що на Вашім місці я був би на Україні вже. Вам се без порівняння лекше ніж мині; я мушу вважати, супроти мого минулого на різні річі, котрі для Вас не існують” (Листування Михайла Грушевського. . . – Т. I. – С. 260). Восени 1923 р., дізнавшись про плани М. Грушевського повернутися на батьківщину, О. Олесє у листі до історика писав: “Не знаю – що і робити з собою. Лишитись на еміграції без близьких людей, без належного матер[іального] забезпечення – значить через рік, через два обернутись в бувшу людину”. За словами поета, до повернення з еміграції його спонукає те, що в Україні залишилися його мати та сестра, а також політична ситуація в Німеччині. З іншого боку, він був свідомий того, що комуністична влада ніколи не пробачить йому різних випадів на свою адресу, а одразу по поверненні його 16-літній син Олег буде взятий в Червону армію, проте перебування за кордоном забезпечить йому можливість отримати освіту. Зрештою він визнавав, що поїздка додому є цілковитою фантазією, а в разі її здійснення “буде поїздкою в крематорій” (Листування Михайла Грушевського. . . – Т. III – С. 442–443).

169. Безручко Левко – громадський і культурний діяч. Народився 1897 р. у с. Андріївка на Катеринославщині, у своїх листах називає Ю. Тищенка земляком і згадує про зустрічі з ним у Бердянську у 1919–1920 рр. Л. Безручко гастролював з Капелюю О. Кошиця по Європі, був її архіваріусом. Після розпаду Капели, що стався у Берліні в липні 1920 р., став актором театру М. Садовського при Товаристві “Просвіта” в Ужгороді. У лютому 1922 р. погодився на пропозицію Ю. Тищенка зайнятися збутом його видань у Підкарпатській Україні. Йому вдалося налагодити зв’язки з ужгородськими книгарнями “Слово” та крамницею акціонерного товариства “Унію”, а також реалізувати підручники під час поїздок на гастролі. Проте, за словами Л. Безручка, збут українських підручників виявився досить складним, оскільки видані для Наддніпрянщини, вони не годилися для місцевих шкіл. З середини 1922 р. Л. Безручко навчався в УГА в Подєбрадах, де був учасником Музичного товариства “Кобзар”. Згаданий у щоденнику лист, можливо, торкався особистих справ, оскільки Л. Безручко через Ю. Тищенка переправляв допомогу своїм родичам у м. Токмак на Запоріжжі. У 1927 р. Л. Безручко закінчив УГА, отримавши фах інженера-агронома. Пізніше він був співробітником заснованого М. Шаповалом Соціологічного інституту в Празі. Ймовірно, як його викладач наприкінці 1920-х рр. переїхав до філії УСІ – Українського робітничого університету США (УРУ). Автор брошури “Соціографія України” (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 25–26). Після закриття УРУ у квітні 1931 р. мусив заробляти як дрібний торговець. У серпні 1936 р. про свій побуту Нью-Арку він писав Ю. Тищенку: “Хожу від хати до хати – продаю різні дрібниці” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47). У той час Ю. Тищенко поновивши свої стосунки з Л. Безручком, намагався через нього отримати відшкодування від В. Лотоцького за непродані ним томи “Відродження нації”, які були надіслані у 1924 р. Справа виявилася безперспективною, оскільки реалізувати книжки не вдалося значною мірою з вини самого Ю. Тищенка, який не передав до США III том цього видання. У свою чергу, Л. Безручко також безуспішно намагався за допомоги Ю. Ти-

щенка, який на той момент перебував у Жгороді не мав змоги займатися видавничою діяльністю, подати окремою книжкою своєї спогади про Капелу Кошиця та театр Садовського, які він друкував у газеті “Народна воля” в 1932 р. (там само. – Арк. 12–49).

170. Український Громадський Комітет (УГК) – громадська організація, заснована влітку 1921 р. у Празі. У зверненні “До українського громадянства” з цього приводу зазначалося: “Організовані кола українського громадянства склали особливий «Український Громадський Комітет», який на підставі Статуту затвердженого урядом ЧСР, розпочав дня 7 липня с. р. свою діяльність по організації допомоги українським громадянам без різниці віри, національності і політичного світогляду що опинилися на чужині як збігці, емігранти, інтерновані, полонені тощо”. УГК надавав допомогу з працевлаштування, культурноосвітню, медичну, правову, матеріальну. Сприяв до заснування Української Господарської Академії в Подєбрадах, Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова. До управи увійшли М. Шаповал (голова), О. Мицок, Н. Григорій, М. Галаган. Приміщення надав голова Дипломатичної місії УНР у Празі М. Славінський. Діяльність УГК здійснювалася шляхом самооподаткування проте головним джерелом коштів були субсидії чеського уряду, які він надавав у межах реалізації програми “Руська допомогова акція”. Це цілком узалежнювало його діяльність від позиції чеського уряду, який з 1925 р. значно скоротив фінансування допомогових акцій, що призвело до згортання діяльності УГК (*Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)... – С. 225–226, 238, 244).

171. Чуднівський В. – емігрант з Наддніпрянщини, просвітителя та кооперативний діяч на Волині, голова видавничого товариства “Відбудова” у Здолбунові

172. Йдеться про брошуру С. Гольдельмана “Листи на Україну”, видану українською, німецькою та, як вказано в листах Ю. Тищенка, “жидівською мовою”. М. Грушевський, виїжджаючи в Україну, передав книжки, що належали С. Гольдельманові під нагляд Ю. Тищенку (Листування Михайла Грушевського... – Т. I. – С. 262). У згаданому в щоденнику листі від 17 січня 1924 р. до С. Гольдельмана Ю. Тищенко писав: “З огляду на те, що термін наших прав на склад кінчиться з першим лютом, прошу Вас поспішити [...] Після першого лютого с. р. ми Вашими книгами більше не зможемо опікуватись” (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5).

173. Вальдман – співвласник адвокатської фірми “Шульцман і Вальдман” у Відні, повірений у справах Об’єднання українських видавців, представник позивача на судовому процесі з Британською Компанією у 1922–1923 рр.

174. “Siegfried Cronbach Verlag” – берлінське видавництво.

175. Ю. Тищенко пише про такі видання: *Богданов А.* Короткий виклад політичної економії – Нью-Йорк: Культура 1920; *Грушевський М.* Історія української літератури – К.; Львів, 1923. – Т. I. – Ч. I. – Кн. 1; Т. II. – Ч. I. – Кн. 2; Т. III. – Ч. I. – Кн. 3. У відповідь на цей лист Ю. Тищенка В. Дорошенко 25 березня 1924 р. зазначав, що редактор газети “Діло” не лише не збирається сплачувати гонорар Ю. Тищенкові за статтю про О. Олеся, але, навпаки, вважає, що той, як представник ювілейного комітету має сплатити газеті за вміщення допису (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 210).

176. Йдеться про остаточні розрахунки за видання, якими обмінювалися Ю. Тищенко та М. Грушевський. Окрім того, виїзд ученого, що фактично наглядав за книжками, які українські видавці зберігали на складі Маутнера у Відні, порушив проблему ліквідації цього складу. У лютому 1924 р. 32 скрині з виданнями “Дзвону” були перевезені на склад Штерна у Відні (ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 136). Згідно з листами М. Грушевського наприкінці січня 1924 р. вони з Ю. Ти-

шенком остаточно звели свої рахунки (там само. – Спр. 47. – Арк. 128). Напередодні виїзду в Україну історик передав Ю. Тищенкові комплект видань УСІ для виставки з нагоди 350-літнього ювілею української книжки, яку влаштував Український громадський видавничий фонд при УГК у Празі у березні 1924 р. Секретарем виставкового комітету був Ю. Тищенко (Нова Україна – 1923. – Ч. 12. – С. 243).

177. Раковський Іван (1874–1949) – визначний антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч, голова НТШ (1935–1949). У відповідь на загаданий лист Ю. Тищенка 25 квітня 1924 р. І. Раковський зазначав, що погоджується відредагувати працю Ю. Тищенка “Життя рослин” і не заперечує свою участь у науково-популярній серії, проте не може приступити до підготовки брошури негайно, оскільки завантажений іншою роботою (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 88).

178. Частково здійснити цей задум Ю. Тищенкові вдалося наприкінці 1930-х рр., коли він започаткував серію “Наукова бібліотека ЮТ”, яка, проте, вже не мала популярного характеру. Серед надрукованого *Антонович М.* Історія України. – Прага, 1941–1942. – Т. I–IV; *Гнатюшак М.* Історія української літератури – Прага, 1941; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова громадська діяльність. – Прага, 1942; *Огієнко І.* Українська церква. – Прага [1942]. – Т. I–II; *Полонська-Василенко Н.* Київ. – Прага [?]; *Чижевський Д.* Історія української літератури ренесанс, реформація, бароко. – Прага, 1942. – Т. I–II; *Щербаківський В.* Формация української нації. – Прага, 1941.

179. У 1919 р. Д. Антонович виїхав до Італії як посол УНР. Його дружина, художниця, а згодом – діячка жіночого руху в еміграції Катерина Михайлівна (з роду Серебрякових) не наважилася відправитись у дорогу з трьома маленькими дітьми. Д. Антонович взяв із собою свою небогу Наталю, мати якої Галина Антонович-Геркен незадовго до того померла. Рятуючись від голоду 1922 р., родина Антоновичів змушена була переїхати до Ржищева. Після повернення до Києва старші діти Михайло та Марина почали відвідувати Другу українську гімназію, що містилася в колишній Колегії Павла Галагана. Виїзд родини за кордон, на якому наполягав Д. Антонович, супроводжувався традиційною бюрократичною тяганиною. К. Антонович навіть спробувала нелегально перейти кордон із Польщею, але змушена була повернутися до Києва. Лише у другій половині 1923 р. К. Антонович, маючи на руках хворого на тиф Марка, змогла нарешті зустрітись з чоловіком (*Антонович К.* З моїх споминів. – Ч. 4 // Літопис УВАН – Вінніпег, 1972. – Ч. 26. – С. 209–223). Опинившись в еміграції, родина Антоновичів зберігала традиції товариського спілкування, що панували в їхньому київському будинку на розі Кузнечної і Жилианської вулиць, які вони успадкували від професора В. Антоновича. Галина Мазепа згадувала про вечірки в Антоновичів: “Бувало, коли ми рано приходили до них, то могли бачити Дмитра Володимировича на кухні, він накладав у мисочки салатики з оселедцями і без оселедців. Катерина Михайлівна накривала на стіл і потім лягала відпочивати до сусідньої темної кімнати. Доктор Матюшенко, котрий теж бував там по неділях, казав, що вона має настільки хворе серце, що якби не була жінкою, то давно вже б і не жила [...] Потім сходилися гості [...] Цікаво, що ми, молодші, не трималися окремо від головних розмов, а навпаки, слухали з зацікавленням все, про що говорилося. Дмитро Володимирович був завзятим колекціонером і працював над організацією музею. За столом говорили про мистецтво, історію, політику” (*Мазена-Коваль Г.* Спогади. – Торонто, 1993. – С. 85). Невимушена атмосфера пражського середовища, яка створювала умови для вільного розвитку природних здібностей, і визначила подальшу долю молодшої генерації Антоновичів, кожний з яких відзначився власним внеском у розвиток української науки і культури

Михайло Антонович (1910–1955) – історик, автор студій з української історії XV–XVII ст. Закінчив УВУ в Празі, був науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні (1936–1941), викладав в університетах Бреслау та Відня. 1945 р. депортований до СРСР, загинув у концтаборі Каєркан біля Норильська.

Марина Антонович-Рудницька (нар. 1911 р.) – мистецтвознавець, літературний критик, професор. Закінчила українську гімназію у Празі, де викладала фізичне виховання, активна діячка товариства “Сокіл” та Українського жіночого союзу. По закінченні Другої світової війни разом з чоловіком, відомим славістом і громадським діячем Ярославом Рудницьким, переїхала до Канади. Викладала мистецтвознавство в Колегії св. Андрія у Вінніпезі, українську та російську мови в Манітобському університеті, співпрацювала в інституціях УВАН у Канаді.

Марко Антонович (1916–2005) – історик, публіцист, громадський діяч, автор праць з єгиптології, історії суспільногосподарства в Україні XIX ст., історії українського студентства 20-х – 40-х років XX ст. Навчався спочатку в чеській, потім у німецькій початкових школах, закінчив реальну гімназію в червні 1936 р. Студіював єгиптологію у Карловому університеті до його закриття нацистами восени 1939 р. Паралельно навчався в Українському вільному університеті, де 1942 р. отримав диплом доктора філософії. Підлітком брав участь у Клубі української молоді, який вела С. Ф. Русова, та був членом “Пласту”. За студентських років був членом “Просвіти” та Української академічної громади. Як член ОУН у червні 1941 – січні 1942 рр. брав участь у поході на схід. Мусив виїхати з Києва за особистим наказом О. Ольжича. У листопаді 1943 р. був заарештований гестапо, просидів у тюрмі та концтаборі Терезіні 14 місяців. Перед наступом радянських військ виїхав до Баварії. Мешкав у таборі українських біженців у Авгсбурзі. Викладав в українській гімназії німецьку мову, одночасно продовжував студії з єгиптології в Мюнхенському університеті. 1950 р. виїхав до Канади, де спочатку працював звичайним робітником на шоколадній фабриці, а від 1956 р. – співробітником української секції Канадської радіомовної корпорації. Співзасновник журналу “Український історик”. Член НТШ та УВАН (*Винар Л.* Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріали // *Український історик* – 2005. – № 2–4. – С. 133–138).

З молодшими представниками родини Антоновичів Ю. Тищенко співпрацював вже на початку 1940-х рр., зокрема, видав працю Михайла Антоновича “Історія України” (*Антонович М.* Історія України. – Прага: Видавництво Ю. Тищенка, 1941–1942. – Т. I–IV). З племінниками Д. Антоновича Н. Геркен-Русовою та Ю. Вовком празьке видавництво Ю. Тищенка співпрацювало як із книжковими графіками.